

ההיסטוריה הארוכה של המזרחים: כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם

בהוקרה לירון צור

עורכים

אביעד מורנו, נח גרבר, אסתר מאיר-גליצנשטיין, עופר שיף

מכון בן-גוריון
לחקר ישראל והציונות
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
קריית שדה בוקר

הגירת יהודים מחצי האי ערב: ההקשר הרחב של המאות ה־19 וה־20

בת־ציון עראקי קלורמן

תקציר

תהליך ההגירה של היהודים מחצי האי ערב – מתימן ומעדן – החל במחצית השנייה של המאה ה־19 והסתיים (כמעט לגמרי) בתחילת המאה ה־21. מאמר זה עוקב אחר שלבי הגירה זו, ובוחן את מאפייניה היהודיים הייחודיים ואת תהליכי השיבוש החברתי שהזינו אותה ואת הגירת המוסלמים בת הזמן: תמורות פוליטיות, כלכליות וחברתיות, גלובליות ומקומיות. חדירת המעצמות – בריטניה לעדן (1839), האימפריה העות'מאנית לתימן (1872), ואיטליה לאריתריאה ואתיופיה (1885) – מוצגת כגורם שיבוש מרכזי באגן ים סוף. שינויים פוליטיים אלה חיברו את חצי האי ערב לכלכלה הגלובלית וערערו את התשתית הכלכלית המסורתית של יהודי תימן, שנשענה על המלאכות ועל משק תעשייתי ביתי זעיר. פרנסת היהודים נפגעה גם בשל המרידות בכוחות הזרים ועקב פגעים אקולוגיים. כל אלה דחפו יהודים ומוסלמים להגר לעדן, למזרח אפריקה, למצרים ולהודו ועוד. בד בבד, השתלטות העות'מאנים על תימן וצירופה לאימפריה העות'מאנית, שהתנועה בתוך גבולותיה הייתה חופשית, עודדה הגירה לארץ ישראל. המאמר מדגיש כי מוסדות התנועה הציונית מעולם לא פעלו בתימן וכי עד הקמת מדינת ישראל לפחות, רעיונות הלאומיות החילונית של התנועה הציונית כמעט שלא השאירו ביהדות תימן את רישומם. ההגירה לארץ ישראל הייתה כרוכה בקשר הדתי העמוק לארץ הקודש ובלאומיות מסורתית. היהודים שהגיעו לארץ ישראל המריצו, גם בתקופת המנדט הבריטי, את קרוביהם ומכריהם להצטרף אליהם. המהגרים החדשים מצאו רשת חברתית תומכת ששימשה סוכנות קליטה וגם עודדה מהגרים פוטנציאליים לקום ולבוא. בשנת 1949 הבשילו התהליכים שהחלו עוד במאה ה־19 והולידו את היציאה הגדולה של יהודי תימן ואת עקירתה מרצון של הקהילה, כמעט בשלמותה, ובואה לישראל. קהילת יהודי עדן המשיכה להתקיים עד צאת הבריטים משם בשנת 1967. תפיסה פרשנית זו מתרחקת מנרטיב העל הציוני המסביר את תהליכי ההגירה מארצות האסלאם כתבנית כמעט אחידה – כתולדה

של תהפוכות פוליטיות במאה ה־20 ושל התגברות החיכוכים בין יהודים למוסלמים, וכתוצאת כוחה של האידיאולוגיה הציונית.

אירועי המאה ה־19, ובהם המהפכה התעשייתית, הקולוניאליזם המערבי, התפשטות הכלכלה הגלובלית ושינויים דמוגרפיים, וכן התגברות האנטישמיות, הטביעו את חותמם ביהודים בקהילות שונות ותרמו לתנועה של הגירה, בעיקר ממזרח אירופה מערבה, בחפשם אחר פרנסה ותנאי חיים טובים יותר. במחצית השנייה של המאה ה־19 החל גם תהליך הגירתם של יהודים מארצות האסלאם ובהם יהודי דרום חצי האי ערב – יהודי תימן ועדן. מאמר זה מתכוון להראות כיצד יהודי תימן, אף שמעולם לא היו נתונים להשפעתו הישירה של הקולוניאליזם המערבי, הושפעו משינויים גלובליים שרישומם התעצם בתקופה העות'מאנית (1872-1918) עד כי אלה היוו רקע לתנועת הגירתם אל מחוץ לדרום חצי האי ערב. הגירתם של יהודי עדן מוצגת כקשורה עמוקות להשתלטות הבריטים על עיר הנמל וסביבותיה בשנת 1839 ולאפשרויות הכלכליות שנפתחו לפניהם, ולקץ הקולוניאליזם הבריטי בדרום חצי האי. המאמר מסביר כיצד האירועים הפוליטיים הללו ואחרים וכן תמורות כלכליות, סביבתיות וחברתיות המריצו תהליכי הגירה בחברה היהודית והמוסלמית. ההגירה הגדולה לישראל באמצע המאה ה־20 מוצגת אפוא כתולדה של תהליכים שהחלו כמה עשרות שנים קודם וכהמשך של גלי עלייה קודמים.

מאמרי מציג מבט כולל ואינטגרטיבי, המתבסס על מחקר יי הקודמים, בתהליך ההגירה של יהודי דרום חצי האי ערב אל מחוץ לארצם ובייחוד לארץ ישראל ולמדינת ישראל! בסיפור הגירתם אני מסתייעת בכמה מהתפיסות שהתגבשו בתחום לימודי הגירה בכ־20 השנים האחרונות. על פי תפיסות אלה, תנועות הגירה במקומות שונים ובתקופות שונות ניוזנו משיבוש חברתי (social disruption) ישיר או עקיף, כגון משבר כלכלי, קונפליקט פוליטי, כיבוש, עימות על רקע דתי ואתני ואסונות טבע. מתוך גישה זו עולה מורכבות

1 למשל: בת־ציון עראקי קלורמן, 'העלייה מתימן לארץ ישראל בתקופה העות'מאנית', בתוך: יוסף דחוח־הלוי (עורך), *מכתם ליונה: מחקרים בתרבות יהודי תימן ובסוגיות חברתיות וחינוכיות*, אפיקים, תל אביב תשס"ד, עמ' 275-297; הנ"ל, 'העלייה מתימן בתקופת המנדט: בין מדיניות תימן, בריטניה הגדולה והסוכנות היהודית (1920-1948)', בתוך: שלום סרי (עורך), *הליכות קדם במשכנות תימן*, אעלה בתמר, תל אביב 2006, עמ' 267-286; הנ"ל, 'יהודי תימן: היסטוריה, חברה, תרבות, ג', האוניברסיטה הפתוחה, רעננה תשס"ח, עמ' 190-265, 355-414; הנ"ל, 'מפגשים באריתריאה ובאתיופיה: יהודי תימן ועדן, מיעוט בתוך מיעוט בשלטון הקולוניאלי האיטלקי', *פעמים*, 122-123 (תש"ע), עמ' 41-64; Bat-Zion, *Eraqi Klorman, Traditional Society in Transition: The Yemeni Jewish Experience*, Brill, Boston 2014, pp. 87-116. במאמר זה המעטתי בהפניות ביבליוגרפיות במקומות שבהם מחקריי הקודמים תיקפו את הדיון בהפניה למקורות.

המעשה האקטיבי של הגירה, שכן היא טוענת שאין הוא קשור לאירועי השיבוש החברתי בלבד אלא הוא משלב גורמים נוספים, כמו יכולת עמידותה הכלכלית והחברתית של הקהילה ומוסדותיה מול גורמי השיבוש, שיקולים של פרטים או של משפחותיהם אם להישאר ואם להגר, קיום הון חברתי בדמות רשתות חברתיות בלתי פורמליות התומכות במהגרים ומעודדות את בואם של חדשים. מחקרים בתחום לימודי ההגירה מדגישים עוד את חשיבות כוח המשיכה של יעד ההגירה, וכי לעתים מתרחשת הגירה גם כאשר גורמי הדחיפה מתונים. המחקר אף מצביע על מקרים רבים שבהם החברה הקולטת מעודדת הגירה אליה, יותר מאשר כוחות הדחיפה מארץ המוצא, מניעים את ההגירה.²

פרשנותי לתהליכים ההיסטוריים והחברתיים הנוגעים להגירת יהודי דרום חצי האי ערב מאמצת את התפיסות שתוארו למעלה. לפיכך בחרתי לנקוב לרוב במונח הניטרלי 'הגירה', השגור בתחום לימודי הגירה, ולא במונח 'עלייה', השגור בהיסטוריוגרפיה הציונית אשר מייחדת את ההגירה לארץ ישראל וקושרת אותה לאתוס הציוני. גישתי מתרחקת ואף סותרת את סיפור העל הציוני המסביר את תהליכי ההגירה מארצות האסלאם כתבנית כמעט אחידה וכתולדה של תהפוכות פוליטיות במאה ה-20, של התגברות החיכוכים בין יהודים למוסלמים ושל השפעתה של האידיאולוגיה הציונית.³ מאמר זה מתמקד ביהודי דרום חצי האי ערב, ובתוך כך מציע ססיפור ההגירה של כלל יהודי ארצות האסלאם אינו אחיד, וכי יש לחקור ולהדגיש את הייחודיות והמורכבות של הנרטיבים המקומיים. מגמות פרשניות המתאגרות את הסיפור הציוני כבר עלו בעבודות שהתפרסמו בשנים האחרונות בעניין הגירת יהודים לארץ ישראל. גור אלוואי, למשל, מערער על ההקשר האידיאולוגי הציוני של רוב מקרי ההגירה בתקופת העלייה השנייה. מחקרו מסרטט את המאפיינים הדמוגרפיים והחברתיים של העולים כמהגרים

2 ביטויים לרעיונות אלה ראו אצל: Takeyuki Tsuda, Brenda J. Baker, and others, 'Unifying Themes in Studies of Ancient and Contemporary Migrations', in: Brenda J. Baker and Takeyuki Tsuda (eds.), *Migration and Disruptions: Toward Unifying Theory of Ancient and Contemporary Migrations*, University Press of Florida, Gainesville 2015, pp. 15-30, 296-331; Stephen Castles and Mark Miller, *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*, Guilford Press, New York 2003 (3rd edition), pp. 7-30; Stephen Castles, *Ethnicity and Globalization: From Migrant Worker to Transnational Citizen*, Sage, London 2000, pp. 23-24; Patrick Manning, 'Cross-Community Migration: A Distinctive Human Pattern', *Social Evolution & History*, 5, (2006), pp. 24-54. 2. מנינג מדגיש תהליכים חברתיים ככוח המניע הגירה ומציע שהתנהגותם של המהגרים לפני מעשה ההגירה ולאחריו עולה בחשיבותה על גורמים אחרים.

3 ראו למשל: דבורה הכהן, *עולים בסערה: העלייה הגדולה וקליטתה בישראל 1948-1953*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשנ"ד; אלי צור, 'מחנה המעבר בעדן בשנת 1949 ומפלגות בישראל', *פעמים*, 73 (תשנ"ח), עמ' 101-127; S. N. Eisenstadt, *The Absorption of Immigrants*, Routledge and Kegan Paul, London 1954.

'רגילים', ומראה שיש התאמה בין התרבות המהגרים לארץ ישראל ובין מגבלות על ההגירה לארצות הברית.⁴ את הסיפור הציוני סודקים גם מחקרים על גלי הגירה מארצות האסלאם, לאו דווקא לארץ ישראל, כגון מחקרו של אביעד מורנו על הגירת יהודים מצפון מרוקו לוונצואלה ולישראל במחצית השנייה של המאה ה-19 ותחילת המאה ה-21; מחקרו מדגיש את חשיבות האינדיווידואל בתהליך ההגירה ואת תפקידן של הרשתות החברתיות הדינמיות שתמכו בתנועת ההגירה ועודדו אותה.⁵ כמוהו ירון הראל במחקרו על הגירת יהודים מסוריה לארגנטינה מסוף המאה ה-19 ועד שנות השלושים של המאה ה-20; הראל מזהה תנועה זו כחלק מגל הגירה של מוסלמים ונוצרים מסוריה העות'מאנית ומסוריה שבשליטת המנדט הצרפתי, ומצביע על חשיבות הקשרים של המהגרים היהודים עם קהילות המוצא. גם סטיבן היילנד, הכותב על הגירתם באותה תקופה של מוסלמים, נוצרים ויהודים מסוריה ומלבנון לארגנטינה, מציג תופעה זו כתנועה אחת שמרכיביה שומרים על זיקה לארץ המוצא.⁶ להלן אציג את התהליכים הפוליטיים והחברתיים שחוללו את תנועת ההגירה של יהודים מתימן ומעדן.

יהודים חיו בדרום חצי האי ערב למן המאה השנייה לספירה לפחות, ועד אמצע המאה ה-20 התקיימה באזור זה קהילה חיונית ששימרה יסודות תרבותיים יהודיים עתיקים, אימצה רעיונות שהגיעו אליה במרוצת הדורות מהתפוצה היהודית, ושילבה ערכים תרבותיים מסביבתה המוסלמית. חבל הארץ המכונה תימן במאמר זה מכונן למדינה שכונתה לימים 'תימן הצפונית', שגבולה הדרומי נמתח לאורך שטח שפונה 'הפרוטקטורט של עדן' או מדינת החסות של בריטניה (מאז כבשה את עיר הנמל ב-1839) ואשר בשנת 1967 היה למדינה עצמאית שנקראה 'תימן הדרומית'. בשנת 1990 התאחדו תימן הצפונית ותימן הדרומית למדינה אחת, היא הרפובליקה של תימן המאוחדת. היישוב היהודי התרכז ברובו בתחומה של מה שהייתה עד 1990 תימן הצפונית. מספר יהודי תימן בטרם החל תהליך הגירתם היה על פי הערכות שונות בין 60,000 ל-70,000 איש.⁷ מספר היהודים שישבו במחצית הראשונה

4 גור אלרואי, אימיגרנטים: ההגירה היהודית לארץ-ישראל בראשית המאה העשרים, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשס"ד.

5 Aviad Moreno, 'Ethnicity in Motion: Social Networks in the Emigration of Jews from Northern Morocco to Venezuela and Israel, 1860-2010', Ph.D. dissertation, Ben-Gurion University of the Negev, Beer Sheba 2015

6 ירון הראל, "כאלו הם דרים ממש בעירם דמשק": המהגרים היהודים מסוריה לארגנטינה והסתמכותם על חכמי קהילות המוצא, ציון, פג, ד (תשע"ח), עמ' 485-517. Steven Hyland, *More Argentine than You: Arabic-Speaking Immigrants in Argentina*, University of New Mexico Press, Albuquerque 2017.

7 Tudor V. Parfitt, *The Road to Redemption: The Jews of the Yemen 1900-1950*, Brill, Leiden 1996, pp. 32-33

של שנות הארבעים במרכז תימן ובצפונה (בריכוזי היישוב הַיְדִי) ⁸ נאמד ב־26,750 נפש, ובדרום תימן (באזורים הסוניים – שאפּעִים) ⁹ – ב־22,500 נפש. כ־6,500 יהודים התגוררו באזור שאוכלוסייתו המוסלמית הייתה מעורבת (שאפּעִים וזידים), השוכן כפרודור בין צפון תימן לדרומה. כמה אלפי יהודים ישבו ברצועה המערבית של תימן וכמה מאות בחבלי תימן המזרחיים. ¹⁰ יציאתם של היהודים (כ־45,000 נפש) מהמדינה והגירתם לישראל בין 1949 ל־1950 מייצגות את שיאו של תהליך שהחל ברבע האחרון של המאה ה־19. כמה אלפי יהודים בחרו להישאר בתימן, חלקם יצאו לישראל עד ההפיכה הרפובליקנית בספטמבר 1962, שמאז נאסר על יהודים לעזוב. ואולם, מתחילת שנות התשעים של המאה ה־20 אפשרו שלטונות תימן ליהודים לצאת, רובם היגרו לישראל (כ־2,000 נפש), חלקם לארצות הברית (כ־500 נפש) ומיעוטם לאנגליה (כ־200 נפש). ¹¹ בעת כתיבת מאמר זה חיים שרידיה של יהדות זו בתימן השסועה בשל מלחמת אזרחים (שהחלה בשנת 2004 והתעצמה במאָרס 2015), ומוציאים מחסה בצנעא בצל הכוחות השולטים בעיר הבירה.

יהודי תימן במחצית השנייה של המאה ה־19

תימן היא מדינה שבטית. השבטים (זידים ושאפּעִים) הם יושבי קבע המתפרנסים מחקלאות ומאורגנים כיחידות חברתיות, פוליטיות וצבאיות. מסגרות שבטיות אלה משפיעות גם כיום על חיי הפרט והמדינה. עד שנות השבעים של המאה ה־20 ישבה מרבית אוכלוסיית תימן באזורים הכפריים־שבטיים, בעשרות אלפי כפרים ובמספר קטן מאוד של ערים. ¹² כלכלת תימן התבססה על החקלאות ורק ברבע האחרון של המאה ה־20 החל בה תהליך

8 הזידיה היא זרם דתי שהתפתח בשיעה ואשר מבין כל ענפיה הוא הקרוב ביותר לאסלאם הסוני. מדינה זידית התבססה בצפון תימן בסוף המאה התשיעית ובמשך הזמן הצליחה להשתלט על רוב חבליה של תימן. הזידים סבורים שבראשם צריך לעמוד אָמאם – מנהיג בעל סמכויות פוליטיות ודתיות, בן לשושלת בעלת ייחוס דתי הקשור בהתפתחות הזרם הזידי. על אף עליונותם הפוליטית מנו הזידים פחות ממחצית אוכלוסייתה של תימן.

9 הזרם השאפּעי – האסכולה השאפּעית, אחת מארבע אסכולות ההלכה באסלאם הסוני.

10 ראו מחקרו הדמוגרפי של יצחק הולנדר, 'דמוגרפיה', בתוך: חיים סעדון (עורך), תימן – סדרת קהילות ישראל במזרח במאות התשע־עשרה והעשרים, משרד החינוך, ירושלים תשס"ב, עמ' 33-38.

11 מספרי היוציאים מתימן ליעדי ההגירה מבוססים על רישומים חלקיים והערכות. ראו: דני בר מעוז, האמת הנעדרת: שארית הפליטה בתימן 1962-2017, אעלה בתמר, רחובות תשע"ח, עמ' 137-181, והטבלה בעמ' 138.

12 במפקד הראשון שנערך בתימן בשנת 1975 נמנו כ־4,700,000 נפשות שהתגוררו ביותר מ־50,000 יישובים.

תיעוש.¹³ כמו האוכלוסייה המוסלמית התפזרו יהודי תימן על פני כל הארץ והתיישבו ביותר מ־1,000 יישובים קטנים, לצד היישוב המוסלמי. כ־15 אחוזים מהיהודים ישבו בערים, בצנעא בעיקר. הבסיס הכלכלי של חיי היהודים היו המלאכות ותעשייה ביתית זעירה, ומעטים עסקו במסחר קמעונאי. במשך מאות שנים הם העניקו שירותים שונים לחקלאי תימן הכפריים וליושבי העיר, ומצבם הכלכלי היה בדרך כלל יציב ותקין. עד אמצע המאה ה־20 נגזר מעמדם המשפטי והאזרחי של היהודים מהשריעה, שהגדירה אותם כד'מים, בני חסות. המדינה התימנית העניקה ליהודים הד'מים חופש דת והגנה על חייהם ועל רכושם תמורת הכרתם בעליונותם הדתית, החברתית והפוליטית של המוסלמים. הכרה זו באה לידי ביטוי בתשלום מס הג'זיה ובציות לכמה תקנות מפלות. ואולם רוב יהודי תימן התגוררו במרחב השבטי ושם הוסדרו חייהם גם על פי חוקי החסות השבטיים ושאר החוקים המנהגיים (ערף). חוקים אלה התעלמו מחלק מתקנות השריעה המפלגות לרעה את היהודים, ולא אכפו אותן. למן המאה ה־16 הנהיגו את תימן אמאמים,¹⁴ לרוב מהשושלת הקאסמית, ששלטו ישירות בעיר הבירה ובסביבותיה ובמרכזים עירוניים. בשאר אזורי המדינה סמכותם הוכרה רשמית באמצעות הסכמים עם ראשי קונפדרציות השבטים. במאה ה־19 גברה התעניינות המעצמות באגן ים סוף בשל חשיבותו האסטרטגית כנתיב מים לאפריקה המזרחית ולמזרח הרחוק. חשיבות זו התעצמה לאחר פתיחת תעלת סואץ בשנת 1869. הבריטים כבשו, כאמור, את עיר הנמל עדן בשנת 1839, והעות'מאנים השתלטו על התהאמה (שפלת ים סוף של תימן) באמצע המאה ה־19. בשנת 1872 כבשו העות'מאנים את מרכז תימן ונשארו שם עד סוף מלחמת העולם הראשונה (סוף 1918). האיטלקים הגיעו אף הם לאזור ב־1882, ובשנת 1885 כבשו את עיר הנמל מצואע השוכנת בחוף המזרחי של ים סוף. בשנת 1890 הם השלימו את השתלטותם על החוף האתיופי של ים סוף והקימו את המושבה אריתריאה. בשנת 1935 התפשטה איטליה בהנהגת בניטו מוסוליני וכבשה את כל אתיופיה, אך ב־1941, במהלך מלחמת העולם השנייה, הדפו הבריטים את האיטלקים מכל אתיופיה ובכלל זה מאריתריאה.¹⁵ התערבותן של המעצמות באזור עוררה את הפעילות הכלכלית וחיצקה את הקשרים בין שני עברי ים סוף. חילות הצבא הזרים ואנשי המנהל שנשלחו לאזור עודדו את חיי המסחר ואת בואם של סוחרים זרים ומהגרי עבודה.

13 על מקומו המרכזי של העיסוק בחקלאות ראו: Daniel Martin Varisco, 'Agriculture in the Northern Highlands of Yemen: From Subsistence to Cash Cropping', *Journal of Arabian Studies*, 7, 2 (2018), pp. 171-192.

14 ראו לעיל הערה 8.

15 לאחר נסיגת הבריטים משל הקיסר היילה סלאסה באתיופיה המאוחדת (בכלל זה אריתריאה). הוא הודח ב־1974 בידי מנגיסטו היילה מריאם, שהנהיג משטר ריכוזי־צבאי והושפע מרעיונות מרקסיסטיים.

תקופתם של העות'מאנים בתימן המריצה תהליכים כלכליים וחברתיים שהחלו באמצע המאה ה-19, בשל הביטחון והסדר שהשליטו ובשל גידול אוכלוסיית מרכז תימן וצרכיה של מכונת הממשל. סוחרים רבים, ובהם יהודים, באו למדינה בעקבות הצבא הכובש ופיתחו את קשרי המסחר בינה למדינות אחרות. גם יהודי תימן ממרכז הארץ השתלבו בפעילות הכלכלית המתעוררת. הם סיפקו שירותים למערכת המנהל העות'מאנית ולכוחות הצבא, ויותר יהודים החלו לעסוק במסחר (כמה מהם נעשו סוחרים גדולים, בעיקר בעסקי יבוא). בכללו של דבר, בתקופה העות'מאנית השתפר מצבם הכלכלי של היהודים הקרובים למרכז השלטוני. שיפור זה משך אל צנעא יהודים מכפרי הסביבה, עד כי ארבע שנים לאחר הכיבוש העות'מאני היה צורך להרחיב את תחומו של הרובע היהודי.¹⁶

עם זאת, התמורות הכלכליות בתקופה זו פעלו גם להחלשת מצבם הכלכלי של רבדים רחבים בחברה היהודית שהתפרנסו מייצור והספקה של מוצרי מלאכתם לשכניהם המוסלמים. העות'מאנים פתחו את תימן לכניסת מוצרי תעשייה שהתחרו במגוון המוצרים המקומיים, בטיבם ובמחירם. התפתחות זו פגעה בתשתית המסורתית של הכלכלה היהודית, ומסוף המאה ה-19 דחקה את היהודים ממקצועות המלאכה ודחפה אותם לעסוק במסחר קמעונאי, וברוכלות בעיקר. רוכלים יהודים נהפכו לתופעה מוכרת בנוף השבטי. במשך ימים ושבועות הם נעו בתחומי הטריטוריה השבטית וחזרו לביתם לשבתות או לחגים.

השיבוש הכלכלי-חברתי שתוארתי הוליד הגירת עבודה, לעדן בעיקר. העיר, שנשלטה בידי הבריטים, נעשתה צומת מרכזי לתנועה של סחורות מתימן ואליה, ופעלו בה מפעלים קטנים רבים שהושתתו על טכנולוגיות מתקדמות יותר מאלה שהיו מקובלות בתימן, ועל כוח עבודה זול, של יהודים ומוסלמים מתימן. מעבר לים סוף היו מוקדי משיכה אחרים למהגרים יהודים ומוסלמים – אתיופיה, סומליה, ג'יבוטי ומצרים, שהיו נתונות אף הן לשליטתן של מעצמות קולוניאליות מערביות. יעד נוסף להגירה יהודית בעת הזאת הייתה הודו, שהיו לה קשרים היסטוריים למרכזי היישוב היהודי בתימן – מידע על הגירת יהודים להודו ידוע מימי הביניים המאוחרים. המהגרים התיישבו בעיקר בקוצ'ין (קוצ'י) שבחוף מלבר ובכלכותה (קולקטה) שבחוף המזרחי וכן בבומביי. הגירה זו, שאנשיה היו קבוצות קטנות ואפילו יחידים, שיקפה את השתתפותם של יהודי תימן ברשת הסחר הבין-לאומית, בין המזרח הרחוק לאגן הים התיכון.¹⁷

16 עמרם קרח, סערת תימן, הוצאת יחיא קרח (בנו של המחבר), ירושלים תשי"ד, עמ' מג.

17 על מהגרים יהודים בהודו ראו: מרדכי אביר, 'הסחר הבין-לאומי והיהודים בתימן במאות 15-19', פעמים, 5 (תש"ס), עמ' 4-28; רפאל יהודה צבי ורבובסקי, 'על יהודי קאיפנג, מוצאם ונוסח תפילתם', שם, 78 (תשנ"ט), עמ' 46; ולטר יוסף פישל, היהודים בהודו: חלקם בחיים הכלכליים והמדיניים, מכון בן-צבי, ירושלים תש"ך, עמ' 40, 54, 109, 196; על אלעזר בן אהרן עראקי הכהן, שהיגר להודו והקים בכלכותה בית דפוס שהדפיס מיצירות חכמי תימן, ראו: שלום סרי ויוסף טובי, שירים חדשים לרבי שלום שבזי, מכון בן-צבי, ירושלים תשל"ו, עמ' 8; על קשרים בין יהודי תימן ליהודים בהודו במאה ה-18

הגירה של עובדים יהודים שהיו חלק ממערכת ייצור משפחתית פגעה בבתי מלאכה משפחתיים. היחלשותה של יחידת הייצור המשפחתית, שגברה באותן שנים גם בשל הגירת יהודים מתימן לארץ ישראל, העצימה עוד יותר את השאיפה למצוא פתרון למצוקה הכלכלית. כאמור, אחד היעדים הבולטים של תנועת ההגירה של יהודי חצי האי ערב היה מזרח אפריקה.

הגירת יהודים לחוף המזרחי של אפריקה

מדינות החוף המערבי של חצי האי ערב ומדינות החוף של אפריקה המזרחית קיימו במשך ההיסטוריה קשרים פוליטיים וכלכליים מגוונים והחליפו ביניהן נכסים תרבותיים. אחד ממאפייני הקשרים האלה היה הגירה ממקום אחד למשנהו. השינויים הפוליטיים שהתחוללו במאות ה-19 וה-20, הנוכחות העות'מאנית בתימן והתגברות ההשפעה האירופית באגן ים סוף הגבירו את זרם המהגרים, ובהם יהודים שיצאו מיישוביהם בדרום חצי האי ערב – מפנים תימן ומעדן, הגיעו למזרח אפריקה ויצרו שם מעין קהילות לוויין של קהילות האם שלהם.¹⁸ יהודי תימן, שמעולם לא חוו את כוחו הישיר של הקולוניאליזם המערבי ואת השפעותיו החברתיות והתרבותיות, נאלצו להתמודד עם אתגריו לאחר שהגיעו כמהגרים לאפריקה ובייחוד לאריתריאה שבשלטון הקולוניאליזם האיטלקי. גם אופי היחסים בין יהודים מתימן ובין המהגרים היהודים מעדן נגזר, כפי שיתואר להלן, מהמצב הקולוניאלי לפי מקומה של כל אחת מהקבוצות בסדר הקולוניאלי האיטלקי.

יהודי עדן והגירתם למזרח אפריקה. ההגירה היהודית הבולטת ביותר מחצי האי ערב למזרח אפריקה הייתה מעדן. עם כיבושה של עדן בידי הבריטים נמנו בקהילה היהודית

18 ראו: Bat-Zion Eraqi Klorman, 'Testament and Inheritance Reflecting Family Dynamics: Jewish Yemen in the 19th Century', *Journal of Family History*, 39, 1 (2014), pp. 61-71. על כך ראו בהרחבה: עראקי קלורמן, 'מפגשים באריתריאה ובאתיופיה', עמ' 41-64; וגם: Menashe Anzi, 'Yemenite Jews in the Red Sea Trade and the Development of the New Diaspora', *Northeast African Studies*, 17, 1 (2017), pp. 79-100. על הגירה של מוסלמים מדרום חצי האי ערב למזרח אפריקה ראו: Iain Walker, 'Hadramis, Shimalis and Muwalladin: Negotiating Cosmopolitan Identities between the Swahili Coast and Southern Yemen', *Journal of Eastern African Studies*, 2, 1 (2008), pp. 44-59. עוד על הגירה של מוסלמים מתימן למדינות מזרח אפריקה ויצירת קהילות של מהגרים, ראו: Samsan A. Bezabeh, *Subjects of Empires/ Citizens of States: Yemenis in Djibouti and Ethiopia*, American University in Cairo Press, Cairo 2016.

כ־250 נפש. רוב היהודים הגיעו אליה מחבליה הדרומיים של תימן, וכמו בתימן עסקו במלאכה, בצורפות בעיקר. לקראת סוף המאה ה־19, עם הפיכתה של עדן למרכז מסחרי בין־לאומי חשוב, עברו היהודים לתחום המסחר ונטשו את עיסוקיהם הקודמים כמעט לגמרי. במהלך המאות ה־19 וה־20 הצטרפו לקהילת עדן עוד יהודים מתימן, וכן יהודים מהודו, מבריטניה, מפרס, ממצרים וממרכזים עות'מאניים כמו עיראק ואנטוליה.¹⁹ המהגרים שבאו מחוץ לחצי האי ערב, רובם ספרדים, נקלטו בקלות יחסית בחיים הדתיים והקהילתיים וסייעו ליצירת קהילה קוסמופוליטית שתקשרה בשפות ערבית, עברית ואנגלית, ותרמו לגיבוש זהות קהילתית ספרדית־עדינית, שחזקה את טענת העדנים שהם שונים משאר יהודי תימן. טענת הזהות הייחודית קיבלה חיזוק נוסף מהיותם של רוב יהודי עדן נתינים בריטים.²⁰ כמה מיהודי עדן השתלבו ברשת הסחר הבריטי-הודי והרחיבו את פעילותם המסחרית לחופי מזרח אפריקה.

במאה ה־19 ובייחוד במאה ה־20 עברה קהילת עדן תהליכי מודרניזציה, ובהנהגת הנשיאים למשפחת מיסה²¹ התחזקו מוסדותיה החילוניים והתרחבו. לא כן מוסדותיה הרוחניים־דתיים – הקהילה המשיכה להיות תלויה בהנהגה הרוחנית של יהודי תימן ולרוב נזקקה לאנשי דת משם, ואלה מילאו בה תפקידים שונים.

מסוף המאה ה־19 הלך וגדל מספרם של יהודי עדן שהיגרו לחוף המזרחי של אפריקה והשתלבו במערכת המסחר האזורית. יהודים אלה נעזרו בנתינות הבריטית, בקרובי משפחתם ובקשריהם המסחריים, ופיתחו עסקי מסחר עם עדן ועם מרכזים אחרים בים סוף ובאפריקה, בתימן, בסודאן, במצרים ועוד. בנין, ממשפחת הסוחרים מיסה עתירת ההון, פתח בתחילת המאה ה־20 באדיס אבבה סניף מסחרי שהיה קשור לפעילות המסחרית של המשפחה בג'יבוטי ובקניה. במשך הזמן התפתח במקום יישוב יהודי קטן שבשיאו נמנו בו 70 יהודים עדנים.

ואולם אריתריאה היא שמשכה אליה את רוב היהודים שהיגרו למזרח אפריקה. בסוף שנות התשעים של המאה ה־19 הקימו יהודים מעדן תחנות מסחר באריתריאה וייסדו בערים מצואע ואסמרה קהילות מסחר תוססות. בעקבות האיטלקים התיישבו בערים אלה גם

19 Joseph B. Schechtman, 'The Jews of Aden', *Jewish Social Studies*, 13 (1951), pp. 133-148; Rickie Burman (ed.), *The Jews of Aden*, London Museum of Jewish Life, [London] 1991, p. 13

20 הבריטים הבדילו בין המושבה הבריטית של עדן, שתושביה היו זכאים לנתינות בריטית, ובין הפרוטקטורט הבריטי בעדן שלא היה נתון לשלטונם הישיר. ראו: Reuben Ahroni, *The Jews of the British Crown Colony of Aden*, Brill, Leiden 1994, pp. 198-200 היהודים בעדן ל־5,000 בקירוב. בשנה זו, עם ראשית העלייה הגדולה של יהודי תימן לישראל, היגרו רבים מיהודי עדן לישראל.

21 מנחם מיסה, מייסד השושלת, נפטר בשנת 1864, ובנו בנין הרחיב את עסקיה הענפים של המשפחה. ראו: ראובן אהרוני, יהודי עדן: קהילה שהיתה, אפיקים, תל אביב תשנ"א, עמ' 67-78.

סוחרים, חלקם יהודים, מאיטליה, מיוון, מאיזמיר ומערים אחרות באימפריה העות'מאנית. ב'רובע האירופי' של מצואע נמנו ב-1920 כ-2,500 תושבים. עקב רעידת אדמה ב-1922 שגרמה להרס רב עברו רבים מתושבי מצואע לאסמרה. כמה יהודים עדנים השיגו באריתריאה הון ורכוש רב. בלט בהם שועה מנחם יוסף (נולד בעדן בשנת 1880 לערך), שהיה נשיא הקהילה כ-40 שנה עד פטירתו ב-1966. בבעלות משפחתו היו כמעט כל החנויות בשני רחובות במרכז המסחרי של אסמרה. יהודים עדנים אחרים פעלו כסוחרים, עוזרים בחנויות, פקידים, מנהלי חשבונות, סנדלרים, צורפים וכדומה. רבים מהם עבדו במפעלי העסקיים של שועה מנחם יוסף.²²

יהודי תימן מהגרים למזרח אפריקה. חלק מיהודי תימן שבאו לעבוד בעדן המשיכו לחפש אחר הזדמנויות כלכליות ונסעו לחוף המזרחי של אפריקה, בעיקר ליישובים באריתריאה, וגם לג'יבוטי ולסומליה. אחרים חצו את ים סוף ונסעו לחפש עבודה במזרח אפריקה ללא תחנת הביניים בעדן. רובם הסתפחו ליישובים יהודיים קיימים, עבדו במלאכה וברוכלות ומילאו תפקידים דתיים. בשנות העשרים, השלושים והארבעים ניכרת תופעה גוברת של בעלי מלאכה יהודים הנוסעים דרך קבע מתימן לאפריקה, עובדים בה חודשים אחדים וחוזרים. כמה מהם נשאו.

כמה נתונים מספריים: בשנת 1935 נמנו באריתריאה 250 יהודים, רובם באסמרה. 60 אחוזים מיהודי אסמרה היו עדנים, 20 אחוזים היו תימנים, והשאר – איטלקים, וספרדים ממקומות שונים באימפריה העות'מאנית. כאשר נכנסו הבריטים לאסמרה ב-1941 היו בה כ-400 יהודים, ובסוף שנות החמישים – כ-500 יהודים (וזאת לאחר שיהודים רבים היגרו ממנה לישראל). מספר זה נשאר יציב עד שנת 1975 (אז הייתה אוכלוסיית אסמרה כ-20,000 נפש).²³

המפגש בין יהודי עדן ובין יהודי תימן. בבואם לאריתריאה מצאו יהודי תימן את יהודי עדן המבוססים. העדנים קיבלו את המהגרים החדשים וסייעו בקליטתם. עם זאת, התנהגותם כלפי יהודי תימן התאפיינה גם בהסתייגות ובריחוק. היחסים בין העדנים ליהודי

22 יצחק גרינפלד, 'לתולדות יהודי עדן ותימן באריתריאה ברבע הראשון של המאה העשרים', תעודה, י (תשנ"ו), עמ' 309, 311, 313; על מצואע במחצית השנייה של המאה ה-19 כעיר נמל קוסמופוליטית תוססת, ראו: Jonathan Miran, *Red Sea Citizens: Cosmopolitan Society and Cultural Change in Massawa*, Indiana University Press, Bloomington 2009. מתימן למזרח אפריקה במאה ה-21, ראו: "The Fault of Our Grandfathers", Nathalie Peutz, *International Journal of Middle East Studies*, 51 (2019), pp. 357-376

23 ייתכן שנתונים אלה אינם משקפים את מספרם של יהודי תימן ששהו זמנית באסמרה. Marco Cavallarin, *Juifs En Érythrée*, Lai-Momo, Bologne 2004, p. 11

תימן הושפעו – כמו במקומות אחרים שבהם נפגשו קבוצות מיעוט ותיקות ומבוססות עם מהגרים חדשים ועניים – מהבדלים מעמדיים-כלכליים ומהבדל במידת האימוץ של מאפיינים מודרניים.²⁴ נוסף על כך, היחסים בין שתי הקבוצות נקבעו מתוך לחצים חברתיים ופוליטיים שנבעו מהשיטה הקולוניאלית האיטלקית באריתריאה מצד אחד, וגם הושפעו מן המסורת התרבותית המשותפת לעדנים וליהודי תימן מצד אחר. היחס הדו-ערכי של העדנים ליהודי תימן הושתת אפוא על שני גורמים מנוגדים: חששם של העדנים שקרבם ליהודים מתימן תטיל פגם במעמדם בחברה הקולוניאלית ה'לבנה'; והצורך שלהם, ואפילו תלותם, ביהודים מתימן שיתגברו במספרם את קהילתם הקטנה ויתרמו לחייה הדתיים.

תקנות המשטר הקולוניאלי האיטלקי העמידו את יהודי עדן במצב לא נוח במגעייהם עם יהודי תימן. האיטלקים שלטו במושבה באמצעות הפרדה בין גזעית ובטיפוח העליונות האירופית. התקנות הקולוניאליות חילקו את אוכלוסיית המושבה לשתי קבוצות: (1) איטלקים ואלה הזכאים להשוואת מעמדם המשפטי והחברתי לאיטלקים, ובכללם נתינים של מדינות זרות ומי שהוכרו כשולטים בתרבות האירופית ואימצו אותה; (2) נתינים קולוניאליים, כלומר אפריקנים ילידים וכל מי שלא השתייך לקבוצת האיטלקים, ובהם כל המהגרים מארצות ערביות. מי שהשתייכו לאליטה הקולוניאלית נהנו מיתרונות חברתיים, כלכליים ומשפטיים ומזכויות אזרחיות אשר נשללו מכל השאר.²⁵ העדנים, הנתינים הבריטיים, נחשבו שייכים לאליטה הקולוניאלית, ואילו יהודים שבאו מתימן הוגדרו כנתינים קולוניאליים, ילידים. ניסיונות הקהילה היהודית בשני העשורים הראשונים למאה ה-20 להשוות את המעמד המשפטי של כל היהודים נדחו בידי הרשויות.

יהודי עדן שאפו לחזק את מעמדם בחברה הקולוניאלית ולנתב קרוב ככל האפשר לאיטלקים השליטים. בראיונות שערכתי הם תמיד הציגו את עצמם ואת שאר בני הקהילה כחלק מהחברה האיטלקית, וכמי שגדלו עם האיטלקים וחיו אתם. הם לבשו לבוש אירופי

24 למשל במאה ה-19 התנשאו יהודי מרכז אירופה המבוססים מבחינה כלכלית שעברו תהליכי מודרניזציה על המהגרים היהודים העניים שבאו ממזרח אירופה ('אוסט יודן') וראו בהם יהודים נחותים שיש להתרחק מהם. ראו: אריה גרטנר, 'ההגירה ההמונית של יהודי אירופה, 1881-1914', בתוך: אביגדור שנאן (עורך), הגירה והתיישבות בישראל ובעמים: קובץ מאמרים, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשמ"ב, עמ' 354; ראו גם: Steven E. Aschheim, *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German Jewish Consciousness, 1800-1923*, University of Wisconsin Press, Madison, 1982, pp. 3-31.

25 על הזכויות המשפטיות והחברתיות השונות של שתי הקבוצות ראו: גרינפלד, 'לתולדות יהודי עדן ותימן', עמ' 300-301, 306, 312-313; ראו גם: Giulia Barrer, 'The Construction of Racial Hierarchies in Colonial Eritrea: The Liberal and Early Fascist Period (1897-1934)', in: Patrizia Palumbo (ed.), *A Place in the Sun: Africa in Italian Colonial Culture from Post-Unification to the Present*, University of California Press, Berkeley, 2003, pp. 81-115

ושלחו את ילדיהם להתחנך בגן הילדים ובבתי הספר האיטלקיים שניהלה הכנסייה הקתולית (אחדים שלחו את ילדיהם לבית הספר האנגלי).²⁶ יהודים עניים שהגיעו מתימן לבושים בתלבושתם המסורתית הביכו את העדנים, וקרבתם אליהם איימה להכתים את מעמדם כחלק מ'השכבה האיטלקית'.²⁷ לפיכך, העדנים השתדלו לשנות את לבושם של יהודי תימן המהגרים החדשים ולשוות להם 'מראה אירופי' – כך קיוו לטשטש את זיהוים של יהודים אלה עם ה'שחורים', שעלול לדבוק גם בהם. הם ביקשו מהם להסתיר את פאות הלחיים וסיפקו להם בגדים ונעליים בסגנון אירופי. העדנים עזרו למהגרים מתימן להתבסס מבחינה כלכלית ולהתקרב – אך לא יותר מדי – לקהילתם: סייעו להם להקים עסק קטן, להשתלב בעבודה כבעלי מלאכה, ולעבוד כעוזרים בחנויותיהם ובשירותים שונים. אחדים מיהודי תימן כמו האוכלוסייה המקומית רכשו חלקת אדמה ועיבדו אותה – עיסוק 'נחות' שהעדנים נמנעו ממנו. אף שהתנשאו על יהודי תימן, העדנים הכירו בחשיבותם לחיזוק המספרי של קהילתם וכמי שממלאים תפקידים בחיי הדת. בית הכנסת של אסמרה (נבנה בשנת 1905), שעד אז פעל בתפילת השבת בלבד, נפתח לתפילה ולימוד יום-יומיים.²⁸ החינוך האיטלקי שהעניקו העדנים לילדיהם שימש אותם היטב לצורכי חול, אבל יהודי עדן, כולם דתיים, ביקשו לילדיהם גם חינוך דתי. כאמור, קהילת עדן הכירה תמיד בסמכותם הדתית של חכמי תימן, ומלמדים (מאריין) מתימן לימדו את ילדי היהודים בעדן. גם באריתריאה פעלו מהגרים מתימן כמורים. הם גם נטלו על עצמם להנהיג אירועים של מעגל החיים – מסיבות חתונה, ברית מילה וכדומה. נוסף על כך, מראשית שנות העשרים שימשו יהודים מתימן כרבני קהילת אסמרה, והיו גם השוחטים והחזנים.

קשרי נישואין כמסמן חברתי. היהודים העדנים המשיכו במסורת שנהגה בעדן ונישאו בתוך הקהילה העדנית – בדרך כלל בתוך המשפחה המורחבת. כאשר לא נמצא שידוך מתאים באריתריאה, בן הזוג או בת הזוג הובאו מעדן (לעתים רחוקות השתדכו עם נתיני מדינות אחרות). רוב המהגרים מתימן היו גברים שעזבו את משפחותיהם בתימן. חלקם חזרו לתימן לתמיד לאחר שהרוויחו סכום מסוים. רבים חזרו לתימן לביקור ואחר כך שבו לעבוד באפריקה. מעטים הביאו אתם את משפחותיהם. השאר נישאו כעבור כמה שנים באפריקה, אחדים בתוך הקהילה היהודית התימנית במקום, ורבים בתוך הקהילה האפריקנית המקומית – היהודית (ביתא ישראל, פלאשית) והלא יהודית (את הנשים הם גיירו בעצמם).

26 על יהודים עדנים ויהודים תימנים שחיו באסמרה וחוויות לימודיהם בבית הספר האיטלקי ובבית הספר האנגלי, שאת שניהם ניהל 'קומביאני', ארגון קתולי שפעילותו נתמכה בידי הוותיקן, ראו: עראקי קלורמן, 'מפגשים באריתריאה ובאתיופיה'.

27 יוסף חבארה, בתלאות תימן וירושלים, הוצאת המחבר, ירושלים תש"ל, עמ' 114.

28 שם, עמ' 120-121.

אין נתונים מספיקים כדי להעריך את מספר הגברים התימנים שנישאו לנשים אפריקניות (חלקם הקימו משפחה שנייה), אך כנראה זו הייתה תופעה שכיחה.²⁹ קשרי הנישואים של יהודי תימן בתוך האוכלוסייה האפריקנית המקומית סימנו אותם אפוא בבירור כשייכים לקבוצת הנתינים הקולוניאליים, בעוד הנישואים הפנים-קהילתיים של העדנים, הנתינים הבריטיים, שימרו את מעמדם כשייכים לחברה הקולוניאלית.

המצב הקולוניאלי והיהודים. יהודי עדן (שרבים מהם היו ממוצא יהודי תימני) ויהודי תימן חיו שנים רבות אלה לצד אלה. הם התפללו בבית כנסת אחד, וחלק מילדיהם למדו באותם בתי ספר (בבוקר בבית הספר של המיסיון האיטלקי הקתולי, ואחר הצהריים בתלמוד תורה). למרות כל זאת הם לא פיתחו תודעה של זהות משותפת. העדנים טיפחו הכרה של נבדלות ועליונות שנבעו ממעמדם הכלכלי הגבוה יחסית, ובעיקר מהגדרתם המשפטית כמשתייכים לחברה הקולוניאלית ומשאיפתם להשתלב בה.

כדי לשמר את מעמדם בחברה הקולוניאלית כשייכים לשכבת ה'אירופים', התאמצו העדנים להשתלב בחברה האיטלקית ובתרבותה והשתדלו להיבדל מבחינה חברתית מיהודי תימן. המצב הקולוניאלי 'הגמיש' את התודעה המדומיינת של קהילה יהודית אחת, ודחף את מושא ההזדהות של העדנים לעבר השכבה הקולוניאלית. אתניות ודת בקהילה היהודית שתחת הקולוניאליזם האיטלקי באריתריאה התגלו אפוא כחלשים יותר משיקולים חברתיים וכלכליים. אין תמה שלאחר הקמת מדינת ישראל והתארגנותם של היהודים בתימן לקראת העלייה הגדולה של 1949-1950, הצטרפו אליהם היהודים התימנים שחיו באריתריאה והיגרו עמם לישראל, בעת שרוב היהודים העדנים נשארו.³⁰

29 על נישואים של גברים יהודים מתימן עם נשים אפריקניות, ראו: עראקי קלורמן, 'מפגשים באריתריאה ובאתיופיה', עמ' 55-57; על גברים מוסלמים מדרום חצי האי ערב שהיגרו לאפריקה, נישאו לאישה מקומית, והקימו - כמו חלק מהגברים היהודים - משפחה שנייה, נוסף על זו הקיימת ביישוב המוצא שלהם, ראו: Walker, 'Hadramis, Shimalis and Muwalladin', p. 49.

30 קהילה יהודית נשארה באריתריאה, שבינתיים סופחה לאתיופיה, עד שנת 1974. בשנה זו תמורות מדיניות והלאמת הרכוש בידי שלטונו של מנגיסטו היילה מריאם (1974-1991) הניסו את רוב התושבים הזרים מן המדינה. בשנת 1986 חיו באדיס אבבה שש משפחות (25 נפש) של יהודים עדנים דוברי אנגלית. כמעט כל רכושם הולאם בידי שלטונו של היילה מריאם. כמה מיהודי אריתריאה עקרו לאדיס אבבה, אבל הרוב עזבו את אפריקה. בשנת 1967, לאחר שעזבו הבריטים את עדן, חדלה הקהילה היהודית שלה להתקיים. הואיל ועדן כבר לא הייתה יעד הגירה פוטנציאלי, רוב היהודים הזרים באתיופיה - תימנים, עדנים וספרדים אחרים - היגרו לישראל. אחרים היגרו לבריטניה, ואחרים לאיטליה ולארצות מערביות אחרות.

גלי ההגירה לארץ ישראל

בד בבד עם הגירת יהודי דרום חצי האי ערב למזרח אפריקה, החל תהליך הגירתם לארץ ישראל. התפתחות זו קשורה בראש ובראשונה לשינוי הפוליטי שחל בתימן לאחר שנכבשה בידי העות'מאנים בשנת 1872. תימן, שהתקיימה במשך מאות שנים בכיבוד יחסי ומחוזץ להשפעתן הישירה של המעצמות, נעשתה פרובינציה עות'מאנית וחלק מאימפריה גדולה שאפשרה תנועה חופשית ממקום למקום בתחומיה. השיפור שהחילו העות'מאנים בדרכי התחבורה ובאמצעי התקשורת אפשר תנועה קלה יותר של נוסעים, סוחרים וסחורות. ספרים ועיתונים עבריים הגיעו כעת לתימן באופן סדיר, ואתם ידיעות על הנעשה בעולם היהודי ועל התחזקות היישוב היהודי בארץ ישראל, ובירושלים במיוחד. משרת החכם באשי (רב ראשי), שייסדו העות'מאנים בתימן בכפיפות לחכם באשי באיסטנבול, חיזקה את הקשרים בין יהודי תימן לקהילות יהודיות ברחבי האימפריה העות'מאנית. הם גם החלו במגעים עם הארגונים היהודיים 'כל ישראל חברים' בפריז ו'אגודת אחים' בלונדון.³¹

הגירת היהודים, מתימן שכבר התנהלה לעדן ולמזרח אפריקה, מצאה ערוץ חדש ואטרקטיבי: ארץ ישראל. גורמי השיבוש שדחפו ועודדו יהודים לצאת מתימן התערבבו עם זיקתם המסורתית והדתית של יהודי תימן לארץ הקודש, שנהייתה כעת קרובה למימוש מאי פעם. נראה שהשאיפה לבוא לארץ ישראל הייתה שזורה בחלקה גם בתקוות משיחיות. יהודי תימן חוו במאה ה-19 שלוש תנועות משיחיות, ויש מהם שהסבירו את מעשה העלייה בסוף המאה כתגובה לשינויים הפוליטיים בארצם ולתמורות בארץ ישראל, שיש לפרשם כאותות משמים לכך שזמן הגאולה קרב ובא.³²

אציין כי ההגירה מתימן לארץ ישראל, עד סוף תקופת המנדט הבריטי לפחות, לא הושפעה ישירות מרעיונות התנועה הציונית – שהתפתחו מתפיסות לאומיות חילוניות – ולא ממוסדותיה. במשך כל תקופת הקיום היהודי בתימן לא פעלו בתימן ארגונים ציוניים מקומיים, ולתנועה הציונית לא הייתה נציגות של קבע במקום.³³ הקשר של יהודי תימן –

31 עראקי קלורמן, יהודי תימן, ג, עמ' 75-79, 197-200; הנ"ל, 'העלייה מתימן לארץ ישראל'; ירון הראל, "הוא דומה לאשה רעה וכתובתה מרובה" – לבירור יחסיה של קהילת צנעא עם החכם באשי הספרדי יצחק שאול', בתוך: משה אורפלי, אריאל טואף ושאל רגב (עורכים), ממזרח וממערב, ז, אוניברסיטת בראיילן, רמת גן תשס"ד.

32 בת ציון עראקי קלורמן, משיחיות ומשיחים: יהודי תימן במאה ה'ט', הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1995, עמ' 116-129.

33 בשנת 1911 הגיע לתימן שמואל יבנאלי, שליח המשרד הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית, כדי לעודד יהודים לבוא לארץ ישראל ולעבוד כפועלים במושבות. ואולם אין לראות את היהודים שהגיעו לארץ ישראל עד מלחמת העולם הראשונה כמי שעלו ממניעים ציוניים. רוב המהגרים בעקבות יבנאלי היו כאלה שהתכוונו ממילא לעלות לארץ ישראל. ראו: עראקי קלורמן, יהודי תימן, ג, עמ'

שתהליכי חילון פסחו עליהם – לארץ ישראל התבסס כאמור על זיקה מסורתית ועל סוג של לאומיות דתית.

את תנועת ההגירה מתימן לארץ ישראל אפשר לחלק לשלוש תקופות עיקריות הקשורות בתמורות מדיניות, אזוריות ומקומיות, ובהשלכותיהן: (1) תקופת השלטון העות'מאני בתימן ועד מלחמת העולם הראשונה, 1881-1914; (2) תקופת השלטון האמאמי בתימן והמנדט הבריטי בארץ ישראל, 1920-1948; (3) תקופת מדינת ישראל, 1948 ואילך.

תקופת השלטון העות'מאני ועד מלחמת העולם הראשונה (1881-1914)

תנועת ההגירה מתימן לארץ ישראל החלה בשנת 1881 כתנועה ספונטנית, שנים אחדות לאחר הכיבוש העות'מאני. המהגרים נעו לארץ ישראל בחופשיות ונסיעתם הייתה תלויה בעיקר ביכולתם לממן את המסע. זאת, בשעה שהעות'מאנים, עוד משנת 1882, הערימו קשיים על כניסתם לארץ ישראל של מהגרים יהודים ממדינות אחרות, בייחוד מרוסיה ומרומניה, והתנו את בואם בהתחייבות לשהות בארץ תקופה קצרה למטרות של תירות או עלייה לרגל למקומות הקדושים. העות'מאנים היו ערים למגמות הלאומיות של חלק מיהודים אלה וחששו מפני היווצרותה של בעיה לאומית נוספת בתחומי ממלכתם, שתסכן את שלמות האימפריה. מלבד זה, גידול מספרם של נתיני מדינות אירופה שנהנו מזכויות אקסטרטוריאליות של הקפיטולציות³⁴ נגד את האינטרס העות'מאני. אמנם בשנת 1890 אסרו העות'מאנים על יהודים לצאת מתימן לארץ ישראל, אבל איסור זה בוטל לאחר זמן קצר, ואילו ההגבלות על העלייה מארצות אחרות נותרו על כנן עד מהפכת התורכים הצעירים בשנת 1908.³⁵

224-230; ניצה דרויאן, **באין מרבד קסמים: עולי תימן בארץ ישראל תרמ"ב-תרע"ד 1881-1914**, מכון בן-צבי, ירושלים תשמ"ב, עמ' 122-123.

34 הקפיטולציות היו זכויות מסחריות ושיפוטיות שהעניקו העות'מאנים בחוזים למעצמות אירופה למן מהמאה ה-16. על פי הסכמים אלה ניתנה למעצמות אירופה הזכות לדון בענייניהם המשפטיים של אזרחיהן שהתגוררו בשטחי האימפריה העות'מאנית.

35 בעקבות התערבות מעצמות אירופה הותר ליהודים בשנת 1887 להיכנס לארץ ישראל, בתנאי שיבואו כיחידים ולא כחלק מקבוצה גדולה. האיסור של כניסת יהודים מאירופה חודש עקב זרם עלייה גדול מרוסיה בשנים 1890-1891, לאחר סדרת רדיפות יהודים במוסקוה ובערים אחרות ברוסיה. וראו: יהושע פורת, **צמיחת התנועה הלאומית הערבית-הפלסטינאית, 1918-1929**, החברה המזרחית הישראלית, ירושלים תשל"א, עמ' 18; דוד קושניר, 'הדור האחרון לשלטון העות'מאנים בארץ ישראל, 1882-1914', בתוך: משה ליסק וגבריאל כהן (עורכים), **תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה**, א, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תש"ן, עמ' 60-70; קרח, **סערת תימן**, עמ' מט.

ארץ ישראל הייתה יעד אטרקטיבי למהגרים מתימן גם בשל הידיעות על מעמדם המשפטי של תושביה הלא מוסלמים. במהלך המאה ה-19 הנהיגה האימפריה העות'מאנית סדרת רפורמות (תנט'מ'מאת) ופרסמה שני צווים מלכותיים (בשנת 1839 ובשנת 1856) שהכריזו על שוויון זכויות אזרחי לד'מים. אמנם בפועל התקשו העות'מאנים ליישם את ההבטחות הגלומות בצווים אלה, אך במרוצת עשרות השנים הבאות השתפר יישומו בפועל של מעמדם המשפטי של המיעוטים הדתיים באימפריה. לאחר כיבוש תימן ביקשו העות'מאנים להשוות את מעמד היהודים למעמדם במקומות אחרים באימפריה, כלומר לבטל את מעמדם המשפטי כד'מים. ואולם המוסלמים בתימן, ובראשם חכמי הדת, התנגדו בתוקף לשינוי זה, משום שסתר לטענתם את החוק הדתי ואת מנהג המדינה. התנגדותה של האוכלוסייה המקומית אילצה את העות'מאנים לסגת מכוונותיהם.³⁶ לאחר מהפכת התורכים הצעירים בשנת 1908 ופרסום החוקה החדשה גברו מאוד ציפיותיהם של יהודי תימן לשיפור מעמדם ברוח ההכרזות שנישאו בפני מחוללי המהפכה על צדק, חופש ושוויון. בעיקר הם קיוו לביטול מס הג'זיה ולביטול יישום חוק השריעה הפוסל עדות יהודי נגד מוסלמי.³⁷ גם הפעם לא חל שינוי במעמדם המשפטי של היהודים.

אייצבוב פוליטית במרכז תימן וכן פגעי טבע תרמו אף הם לרצון היהודים לעזוב וללכת לארץ ישראל. במשך כ-40 שנה הייתה מרכז תימן לאתר לחימה שבו תקפו שבטי תימן המורדים בראשות אמאם יחיא חמיד א-דין, מבסיסהם בצפון המדינה, את צבא הכיבוש העות'מאני. השקט חזר למדינה רק לאחר שהצדדים הגיעו להסכם דעאן בשנת 1911, ולפיו הכיר האמאם בריבונות הפוליטית של העות'מאנים בשטחי שלטונם תמורת קבלת סמכויות שיפוטיות ואחרות כלפי תושבי תימן הזידים והיהודים בטרטוריה העות'מאנית.³⁸ בצורת ממושכת בשנים 1903-1905 (תרס"ג-תרס"ה) הביאה על תימן תקופה קשה במיוחד. היות שכלכלת המדינה התבססה על החקלאות, ושטחי העיבוד היו תלויים ברובם המכריע בירידת משקעים, התושבים סבלו רבות והתמותה מחמת הרעב הייתה עצומה.³⁹

36 יהודה רצהבי, 'יהודי תימן תחת שלטון התורכים (גזירות תרל"ג-תרל"ו לאור תעודות חדשות)', סיני, סד (תשכ"ט), עמ' נד.

37 'מכתב בית דין צנעא לחכם באשי, הרב נחום כאסתנבול', נדפס בהעולם, י"ח שבט תרס"ט (פברואר 1909). המכתב מביע את בקשת היהודים להיות 'שוים בכל הזכויות' כנאמר בחוקה; על השאיפה לביטול הג'זיה ופסילת עדות יהודי, ראו: אהרן צדוק, 'ר' יחיה קאפח ז"ל - תקופתו ומפעלו', בתוך: ישראל ישעיהו ואהרן צדוק (עורכים), **שבות תימן**, מתימן לציון, תל אביב תש"ה, עמ' 170.

38 Caesar E. Farah, *The Sultan's Yemen: Nineteenth-Century Challenges to Ottoman Rule*, I. B. Tauris, London & New York 2002, pp. 271-272

39 על הרעב והתמותה בעת הזאת ועל מקרים של קניבליזם ראו את דבריו של בן הזמן אברהם ערוסי, **ספר קורא הדורות לרבי אברהם ערוסי**, שגיב מחפוד - נוסח תימן והאגודה לטיפוח חברה ותרבות, בני ברק תשע"ט, עמ' שכ.

זאת ועוד, אמאם יחיא הגביר את לחצו על חילות העות'מאנים והטיל בסוף שנת 1904 מצור על צנעא ולא התיר להכניס אליה מזון. אירועים אלה גרמו לרעב איום ולמותם של אלפים מתושבי העיר, לרבות יהודים. ההיסטוריון התימני ואסעי מעריך שמחצית מתושבי צנעא מתו ברעב.⁴⁰ המצב הקשה בתוך צנעא וחוסר יכולתם של העות'מאנים לפרוץ את המצור הביאו את העיר לידי כניעה בפני אמאם יחיא בחודש אפריל (בקיורב) 1905, אבל בספטמבר כבשו העות'מאנים את העיר מחדש.⁴¹

האירועים הצבאיים במרכז תימן, המחסור והרעב מחמת הבצורת גרמו לבריחה של בני אדם הרחק מאזורי הקרבות ומסביבת העיר הנצורה, ותרמו להתגברות היציאה של יהודים מתימן, לעדן, למצרים ולארץ ישראל.⁴² ואמנם, מרבית המהגרים לארץ ישראל עד סוף המאה ה-19 ובשנים הראשונות למאה ה-20 באו מצנעא ומיישובים אחרים במרכז תימן. עולים אלה התיישבו בירושלים בעיקר, ומקצתם ביפו. בעשור הראשון של המאה ה-20, לאחר שחבליה הצפוניים של תימן שקטו ממלחמות מקומיות, החלו יהודים להגר משם, ובהמשך גם מאזורים כפריים אחרים – אלה פנו ברובם להתיישב במושבות החקלאיות שנוסדו בארץ ישראל.⁴³ המכתבים

40 עבד אל-ואסעי אבן יחיא אל-ואסעי, תאריח' אלימן, אלקאהרה 1346 (1927), עמ' 205.
 41 הידיעות בדבר המועד המדויק לכניסתו של אמאם יחיא לצנעא סותרות. קרח, בספרו סערת תימן, עמ' 41 סה, כותב: 'בערב חג הפסח תרס"ה [1905] נכבשה צנעא ע"י חיל האמאם' – כלומר בחודש אפריל 1905. כמוהו מציין ר' סלימאן חבשוש את ערב פסח, י"ד בניסן תרס"ה (19 באפריל 1905), כיום כניסת אמאם יחיא לצנעא. ראו: 'ספר אשכולות מרורות חברו הרב החכם הגביר הנכבד ר' סלימאן שלמה בן יחיא חבשוש מ"כ', בתוך: שלמה דב גויטיין, התימנים: היסטוריה, סדרי חברה, חייו רוח – מבחר מחקרים (דרך מנחם בן ששון), מכון בן-צבי, ירושלים תשמ"ג, עמ' 171-196. לאור מהימנותו של הרב קרח, הרב הראשי האחרון של קהילת צנעא, ואישוש דבריו על ידי חבשוש, אני נוטה לקבל את המועד שנקבו בו. ר' סעיד אלנדאף כתב באיגרתו לאחיו חיים בארץ ישראל בשנת תרס"ו (1906), כפי שמובא אצל רצהבי, בואי תימן, עמ' 85: 'ביום ש"ק [שבת קודש] סדר "אם בחקותי" נכנס האמאם יחיא לעיר צנעא לס"ט [לסימן טוב] לו ולזרעו' – הואיל וזו שנה מעוברת, המועד הוא סוף מאי 1905; Farah, *The Sultan's Yemen* – בעמ' 216 ובעמ' 345 הערה 19, המחבר מציין עוד שלושה מועדים אפשריים: 5 ו-20 במארכס 1905 ו-30 באפריל 1905.

42 היהודים שהיגרו מתימן בעת הזאת והגיעו למצרים קיבלו סיוע משמואל סומך, נציג חברת כל ישראל חברים (כ"ח) ומנהל בית הספר שלה בקאהיר. ראו: אברהם אלמאליח, 'מסע יום טוב צמח לתימן', בתוך: ישעיהו וצדוק (עורכים), *שבות תימן*, עמ' 262-263.

43 מאבקים פוליטיים ומלחמתיים בצפון תימן בין אמאם יחיא ובין האמיר האדריסי ממחוז עסיר הקשו תנועה סדירה של בני אדם. רק כאשר שקטה הארץ החלה ההגירה ממצחיות הצפון. על האדריסים ופעילותם ראו: Anne K. Bang, *The Idrisi State in Asir 1906-1934*, Centre for Middle Eastern and Islamic Studies, Bergen 1996; John Baldry, 'The History of the Tihamah from 1800 to the Present', in: Francine Stone (ed.), *Studies on The Tihamah*, Longman, Essex 1985, pp. 45-48; בת-ציון עראקי קלורמן, 'אהרן עפג'ין והעלייה מצפון תימן, פעמים, 84 (תש"ס), עמ' 93-94.

שכתבו המהגרים לקרוביהם ולמכריהם בתימן, שבהם תיארו את תנאי החיים המשופרים בארץ ישראל והמריצו אותם להצטרף אליהם, היו גורם חשוב שעודד הגירה של רבים. על רקע הנסיבות שתוארו למעלה, עד פרוץ מלחמת העולם בשנת 1914 היגרו לארץ ישראל כ־8 אחוזים מכלל יהודי תימן (קרוב ל־5,000 נפש) – נתון שאין דומה לו בעת הזאת בקהילות יהודיות אחרות. בשנת 1918 היה שיעורם של יוצאי תימן 7.9 אחוזים מכלל האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל (שמנתה כ־88,000, מתוך כ־770,000 תושבי הארץ).⁴⁴ תנועת ההגירה מתימן לארץ ישראל שהחלה בתקופת השלטון העות'מאני נעצרה זמנית בשנים 1914-1920 בעטיים של אירועי מלחמת העולם הראשונה.

תקופת השלטון האמאמי והמנדט הבריטי בארץ ישראל (1920-1948)

ההגירה מתימן לארץ ישראל חודשה עם תום מלחמת העולם הראשונה ונוכח השינויים הפוליטיים הכבירים שבאו אחריה. מטריטוריה עות'מאנית, שבמשך מאות שנים איחדה את רוב ארצות המזרח התיכון תחת ריבונות מוסלמית אחת, התפרק האזור לישויות לאומיות ופוליטיות נפרדות, מרביתן תחת הגמוניה אירופית, בריטית או צרפתית. תימן, לעומת זאת, נשארה מחוץ למעגל השפעתן הישירה של המעצמות הקולוניאליות. היא חזרה להיות מדינה עצמאית כפי שהייתה לפני הכיבוש העות'מאני. אמאם יחיא התקבל כמנהיג תימן המאחד תחת ריבונותו את חבליה השונים, ועמד בראש המדינה עד שנרצח בשנת 1948. בנו אמאם אחמד ירש את מקומו ושלט בתימן עד מותו ב־19 בספטמבר 1962. שבוע לאחר מותו, ב־26 בספטמבר, התחוללה המהפכה הרפובליקנית ששמה קץ למוסד האמאמות.⁴⁵ לאחר מלחמת העולם הראשונה קיבלה בריטניה הגדולה את המנדט על ארץ ישראל, ושאלת עלייתם של יהודים מתימן נעשתה תלויה בגורמים חדשים: עמדת שלטונות תימן, מדיניות ההגירה של בריטניה בארץ ישראל, ומדיניות הקצאת רישיונות העלייה של הסוכנות היהודית.

44 חנה הרצוג, עדתיות פוליטית – דימוי מול מציאות: ניתוח סוציולוגי-היסטורי של הרשימות ה'עדתיות' לאסיפת הנבחרים ולכנסת (1920-1984), הקיבוץ המאוחד, תל אביב תשמ"ו, עמ' 34 ונספח 3.

45 מחמד אל-בדר הוכרז כאמאם אחרי מות אביו האמאם אחמד, אך לא יכול היה לממש את שלטונו. על מלחמת האזרחים שפרצה בעת הזאת ונמשכה עד 1969, ועל התערבות מצרים בתמיכה בכוחות המהפכניים, ראו למשל: Robert D. Burrowes, *The Yemen Arab Republic: The Politics of Development, 1962-1986*, Westview, Boulder, 1987; Paul Dresch, *A History of Modern Yemen*, Cambridge University Press, Cambridge 2000; Asher Orkaby, *Beyond the Arab Cold War: The International History of the Yemen Civil War, 1962-1968*, Oxford University Press, New York 2017.

עמדת שלטונות תימן בעניין הגירת יהודים. עמדת שלטונות תימן כלפי הגירת היהודים מעלה סתירות לכאורה. מדיניותם הרשמית אסרה על יהודים להגר לארץ ישראל, ואילו מדיניותם הבלתי רשמית אפשרה ליהודים לצאת מתימן. אי-התאמה זו נבעה מצד אחד מרגישותה של תימן למגמות פרו-פלסטיניות שהעסיקו את העולם הערבי, ומצד אחר מאי-יכולת השלטון המרכזי בתימן לאכוף את מדיניותו ברחבי המדינה וכן מכורח הנסיבות והתנאים המיוחדים של תימן, שהשפיעו גם על היהודים. בתחילת שנות העשרים לחצו הערבים הפלסטינים על אמאם יחיא למנוע יציאת יהודים מתימן, שמא יחזקו את היישוב היהודי. כמענה לדרישתם, פרסם האמאם בחודש חשון תרפ"ג (סוף שנת 1922) צו שאסר על יהודים לעזוב. עוד הורה הצו, שכל יהודי שיוצא מגבולות תימן מסתכן בהחרמת רכוש דלא נידיי שלו.⁴⁶ צו איסור היציאה נשאר בתוקפו עד שנת 1949, שאז בוטל רשמית.

ב-20 השנים הראשונות לפרסום צו איסור היציאה, הפעיל אמאם יחיא את סמכותו ואכף את הצו על נתיני היהודים. ואולם, פרסום צו איסור היציאה לא צמצם את מספר היהודים שיצאו מתימן, ואפילו ניכרת בו מגמת גידול. על פי הנתונים, מאז פרסום הצו ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה היגרו מתימן לארץ ישראל כ-9,000 איש בעלייה לגאלית.⁴⁷ מתברר שאמאם יחיא לא שלל לחלוטין יציאת יהודים מתימן. יהודים נהגו לפנות אליו על בסיס אישי וביקשו להגר לארץ ישראל מסיבות דתיות או כדי להתאחד עם קרובי משפחתם, וקיבלו ממנו רישיונות נסיעה. הסבר זה לגידול מספר העולים לארץ ישראל מאמצע שנות העשרים נוגע בעיקר ליהודי עיר הבירה וערים שהיו בשליטתו הישירה של האמאם. ואולם, בחבליה השבטיים של תימן, שם התגוררו רוב היהודים, כמעט שאין שומעים על אכיפת צו איסור היציאה. במקומות אלו שבטי תימן הכירו להלכה בריבונותו של האמאם, אך שמרו על מעמדם האוטונומי והתנגדו ליישום תקנות וחוקים שיצאו מצנעא אשר ביטאו את שאיפת המרכז להכפיפם לשלטונו, ובתוך כך האיסור על יהודים לצאת מתחומם. לפעמים נתקלה תנועתם של הנוסעים במכשולים שהתעוררו בפגשם בבני שבטים ששכנו קרוב לגבולות שטח החסות הבריטי בעדן. אלה ניצלו את שליטתם בצירי התנועה כדי לגבות 'דמי מעבר' מן הנוסעים.⁴⁸

אמאם יחיא מנע אפוא את הגירתם של יהודים מאזורי שלטונו הישיר, אך הוא לא התאמץ לעצור את יציאת היהודים מאזורים שבשליטת השיח'ים השבטיים. הוא גם לא הפעיל כוחות שיטור מיוחדים כדי לעצור אותם בקרבת הגבול.

46 עראקי קלורמן, יהודי תימן, ג, עמ' 234.

47 David Gurevich, *Statistical Handbook of Jewish Palestine 1947*, Jewish Agency of Palestine, Jerusalem 1947, pp. 104-105

48 על עמדת אמאם יחיא ראו בהרחבה: עראקי קלורמן, יהודי תימן, ג, עמ' 233-238.

מדיניות ההגירה של הבריטים. מדיניותו של אמאם יחיא ויחסם של השיח'ים השבטיים ליהודים לא היו הגורמים המכריעים לעניין ממדי ההגירה מתימן. את תנועת היהודים ויסת בראש ובראשונה המידע שהגיע לתימן על הסיכויים להשיג רישיונות עלייה (סרטיפיקטים) לארץ ישראל. לאחר מלחמת העולם הראשונה הייתה העלייה לארץ ישראל תלויה במדיניות ההגירה של הממשלה הבריטית. זו שלטה גם בעדן ויכולה הייתה למנוע את נסיעתם של יהודים שלא היה להם אישור כניסה לארץ ישראל.

בשנת 1922 פרסמה ממשלת המנדט הבריטי תקנות שהתנו את העלייה ביכולתה הכלכלית של הארץ לקלוט מהגרים. כניסתם של מהגרים שלא הוגדרו כבעלי הון או שחסרה להם הכשרה מקצועית נדרשת – וכאלה היו רוב הבאים מתימן – הוגבלה, והיא נקבעה על פי מסכות בקטגוריה של עובדים (שיועדה לבני 18 עד 35). היקפה של העלייה לפי מסכת העובדים ('שדיול', schedule) נקבע על ידי הנציב העליון הבריטי לאחר משא ומתן עם המוסדות הציוניים. בשנות השלושים גדל מאוד מספר היהודים שהיגרו ממזרח אירופה, וכן מגרמניה לאחר עליית כוחה של המפלגה הנאצית ועלייתו של היטלר לשלטון בשנת 1933.⁴⁹ גל הגירה זה היה אחד הגורמים העיקריים למאורעות המרד הערבי הגדול בשנת 1936 שבעטיו הטילו הבריטים על העלייה בשנת 1937, מלבד ההגבלות הכלכליות, גם הגבלות מדיניות שצמצמו את האפשרות של יהודי תימן לקבל סרטיפיקטים.

מדיניות הקצאת רישיונות העלייה של הסוכנות היהודית. בשנת 1929, עם הקמת הסוכנות היהודית, העבירה הממשלה הבריטית לידיה את האחריות לחלוקת רישיונות העלייה מהקטגוריה של עובדים והתלויים בהם (נשים וילדים). הסוכנות, שנשלטה בידי תנועת העבודה, חילקה את הרישיונות ליהודים בארצות השונות על פי מעין 'מפתח מפלגתי' ששיקף את יחסי הכוחות האידיאולוגיים והפוליטיים בבחירות לקונגרס הציוני. הואיל והפעילות הציונית המאורגנת בארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה הייתה מצומצמת, והעולים שבכוח חסרו את הקשרים המתאימים עם המפלגות שהיו מיוצגות בהסתדרות הציונית, מספר הרישיונות שהופנו ליהודים בארצות אלה היה קטן. באמצע שנות השלושים נקבעה ליהודים מארצות האסלאם מכסה של 10 אחוזים מכלל רישיונות העלייה של 'עובדים', אך גם מכסה קטנה זו לא מומשה בפועל בכל שנה. ואולם, יהודי תימן קיבלו את המספר הגדול ביותר של רישיונות העלייה שהוקצו ליהודים מארצות האסלאם. זאת משום שהדרישה לרישיונות עלייה מתימן הייתה בכל תקופת המנדט גדולה יותר מזו שבאה מארצות האסלאם האחרות. הקצאת רישיונות העלייה מתימן נסתייעה בפעילותם של יוצאי

49 על היקפה של ההגירה מאירופה בשנות השלושים ראו: משה ליסק, 'עלייה, קליטה ובניין חברה בארץ ישראל בשנות העשרים (1918-1930)', בתוך: הנ"ל (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה, תקופת המנדט הבריטי, ב, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ה, עמ' 215; ראו גם: Gurevich, *Statistical Handbook*, pp. 104-105.

תימן שהשתתפו בפעילות המוסדות הציוניים בארץ ישראל (בעיקר 'התאחדות התימנים' שנוסדה בשנת 1923, ו'קלוב הפועלים התימנים' שהקימה ההסתדרות בשנת 1926) והקימו קבוצת לחץ פוליטית שנאבקה לקידום האינטרסים שלהם.⁵⁰ עם זאת, מספר רישיונות העלייה שהופנו ליהודי תימן מעולם לא סיפק את דרישתם, מה גם שלאחר ההגבלות של שנת 1937 מספר הרישיונות שהוקצו להם הצטמצם מאוד.⁵¹ ידיעות על סרטיפיקטים פנויים המחכים בעדן או על סיכוי להשיגם היו גורם מרכזי שהניע בעת ההיא את ההגירה היהודית מתימן. רבים מאלה שכבר הגיעו לעדן המתינו לסרטיפיקטים חודשים ואף שנים, ולמרביתם גרמה ההמתנה להרעה משמעותית בתנאי חייהם ובאיכותם.

שינוי בעמדת אמאם יחיא כלפי הגירת יהודים מתימן. בשנות הארבעים המוקדמות של המאה ה-20 השתנתה מדיניותו הרשמית של האמאם, ממדיניות שאסרה על יהודים לצאת ממרכז תימן לארץ ישראל למדיניות של העלמת עין ואפילו של הסכמה שבשתיקה. לקראת סוף שנת 1942, כאשר התברר מעל לכל ספק גורלם של יהודי אירופה ותהליך השמדתם בידי גרמניה הנאצית, החליטה הסוכנות היהודית להפנות את רישיונות העלייה שנתרו פנויים ליהודים מארצות האסלאם, ובהם יהודי תימן שבעדן. בתחילת שנת 1943 נשלח לתימן יוסף בן דוד, שליח הסוכנות לענייני חינוך בעדן, כדי לבדוק את אפשרות עלייתם של יהודים. בן דוד ארגן 15 צעירים מועמדים לעלות לארץ ישראל, שיצאו בחשאי מצנעא לעדן. אף שרשויות השלטון גילו שיעד נסיעתם הוא ארץ ישראל, האמאם פקד להניח להם. מעתה ואילך הבינו פקידי האמאם והיהודים כי מותר להם לעזוב את תימן.⁵² את התנהגותו של אמאם יחיא יש להבין על רקע מצוקותיה של תימן בתקופת מלחמת העולם השנייה. בעת הזאת סבלה המדינה משנים רצופות של בצורות, רעב ומגפות שהפילו חללים רבים, מוסלמים ויהודים. אירועים אלה הולידו תנועה של הגירה אל מחוץ לגבולות תימן – אלפי מוסלמים תימנים עזבו את בתיהם ושדותיהם לתור אחר מקורות פרנסה ומחיה בעדן, במזרח אפריקה ובמדינות אחרות.⁵³ יציאת יהודים בעת הזאת השתלבה אפוא ובגלוי

50 על כך ראו בהרחבה: עראקי קלורמן, *יהודי תימן*, ג, עמ' 240-244, 252-253.

51 במאמרי אני טוענת שבהשוואה לביקוש, מספר הרישיונות שהופנו לתימן לא היה מספיק, ואילו אביבה חלמיש סבורה שבהשוואה לגודל האוכלוסייה היהודית התימנית, הופנו אליה הרבה רישיונות עלייה. ראו: Aviva Halamish, 'A New Look at Immigration of the Jews from Yemen to Mandatory Palestine', *Israel Studies*, 11, 1 (2006), pp. 59-78.

52 עוד על יוסף בן דוד ושליחותו לתימן ראו: עראקי קלורמן, *יהודי תימן*, ג, עמ' 253-255.

53 Robert W. Stookey, *Yemen: The Politics of the Yemen Arab Republic*, Boulder, Westview, 1978, pp. 195-197. סטוקי מעריך כי בשנות הארבעים, בין חמישית לרבע מתושביה של תימן הגירו לעדן, לערב הסעודית, לאפריקה, לבריטניה, למזרח הרחוק ואף לארצות הברית; על תנועת

בתנועת ההגירה הכלל-תימנית. הרשות הבלתי פורמלית שניתנה ליהודים לצאת נועדה כנראה לשחרר את הלחץ בתוך תימן ולהקל את מצבם.⁵⁴

ההגירה בשנים 1943-1945. שנת 1943 הייתה שנה שלישית לבצורת קשה שחוללה רעב ומגפות. מסמך שנכתב בשנה זו מתאר: 'המצב הכללי הולך ורע מיום ליום: חוסר עבודה, חוסר פרנסה, מחלות הטיפוס והאבעבועות קוצרות נפשות צעירות למאות [...] אין בית אשר אין שם חולה'.⁵⁵ נוסף על כך, השיבושים בדרכי המסחר בשל אירועי מלחמת העולם השנייה וקשיים ביבוא מוצרים גרמו למחסור בסחורות ולעליית מחירים. ובצד אירועים פנימיים אלו, שדחפו להגירה, התברר כי בעדן ממתנים רישיונות עלייה לארץ ישראל. הנה כי כן, כשם שהמחסור ברישיונות עלייה עצר את זרם המהגרים מתימן באמצע שנות השלושים, כך עידוד הסוכנות היהודית להגר מתימן באמצעות הפניית רישיונות עלייה הגביר את ההגירה היהודית לארץ ישראל.

בשנת 1943 באו לארץ ישראל יהודים מתימן יותר מאשר מכל ארץ אחרת, ובסך הכול 2,419 נפש. בשנת 1944 עלו 1,788 נפש, ובשנת 1945 עלו 1,024 נפש.⁵⁶ כאמור, יציאתם של היהודים מתימן בזמן הזה השתלבה בגל הגירה של עשרות אלפי מוסלמים.

בתחילת שנת 1944 הקימו הבריטים מחנה מעבר כדי לקלוט את היהודים שהגיעו לעדן, וכדי לפקח על תנאי התברואה שלהם בעת ההמתנה לרישיונות עלייה. מחנה זה, שבתוך זמן קצר עבר לבקשת הבריטים לניהול ארגון הג'וינט היהודי-אמריקני, היווה את התשתית למחנות האחרים שקמו במקומו (הידוע שבהם מחנה חאשד, או מחנה גאולה) כדי להסדיר את חיי המהגרים היהודים מתימן, ובהמשך – לטפל בסידורי נסיעתם לישראל. רק בתחומי

ההגירה של מוסלמים עקב הרעב הגדול של 1943-1944 ראו: Walker, 'Hadramis, Shimalis and Muwalladin', p. 48, note 22; עוד על הגירת מוסלמים מתימן בתקופת מלחמת העולם השנייה, ראו: נסים בנימין גמליאלי, 'סוללי-הדרך לעליית "כנפי נשרים"', בתוך: שלום ב"ר סעדיא גמליאלי, מישאל מסורי כספי ושמעון אביזמר (עורכים), ארחות תימן, מכון שלום לשבטי ישרון, ירושלים תשמ"ד, עמ' 143.

54 חיזוק להנחה זו מוצאים במכתב של יצחק בן-צבי לדוד בן-גוריון, בו הוא מספר שגורמים אסלאמיים שביקרו בתימן תקפו את מדיניות האמאם ומחו על כך שיהודים יוצאים מהמדינה לארץ ישראל כדי לעזור ליהודים נגד הערבים. תשובת האמאם הייתה, שאם יסכימו לפרנס את היהודים על חשבונם הוא יסכים להחמיר את חוקי היציאה. 'בן-צבי לדוד בן-גוריון, כ"ב אלול תש"ג, 22.9.1943, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S6 1750.

55 'דיעות מתימן – המצב הכללי', כ"ג אדר ב', תש"ג, אצ"מ, S6 3802. הסופר והחוקר נסים בנימין גמליאלי ששהה בתימן באותו הזמן מעריך כי בשנים 1941-1943 נספו כשליש מיהודי תימן ממחלות שפעת קטלניות. ראו: גמליאלי, 'סוללי-הדרך', עמ' 143.

56 Gurevich, *Statistical Handbook*, p. 105.

מחנות המעבר נחשפו יהודי תימן בשיטתיות לרעיונות התנועה הציונית. מנהלי המחנה ושליחי הסוכנות, ובהם יוצאי תימן שהתחנכו בארץ ישראל, פעלו כדי להכשיר את הלבבות לקראת בואם לארץ באמצעות הקמת מסגרות חינוך לילדים ופעילות בקרב מבוגרים.⁵⁷ אחרי מלחמת העולם השנייה הופנו כל רישיונות העלייה לניצולי שואת אירופה, והעלייה מתימן נעצרה. בשנת 1945 נותרו בעיר עדן יותר מ-3,000 יהודי תימן חסרי סרטיפיקטים. בסך הכול נשארו בתחומי השליטה הבריטית כ-4,000 יהודים מתימן. מספר יהודי תימן שהיגרו לארץ ישראל בשנים 1943-1945 מסתכם ב-5,231 נפש. במשך כל שנות המנדט הבריטי הגיעו לארץ ישראל באופן לגאלי 15,430 מיהודי תימן.⁵⁸ אדגיש כי בכל התקופה הנדונה יהודים נסעו לארץ ישראל גם מתוך היענות לקריאת קרוביהם. המכתבים שכתבו הקרובים תיארו לרוב את תנאי החיים המשופרים בארץ ישראל ואת רמת החיים הטובה מזו שבתימן. עם הגעת המהגרים לארץ ישראל שימשו המכרים רשת חברתית תומכת, שהעניקה להם מעטפת ביטחון וסייעה בתהליך קליטתם. להלן קטע מייצג ממכתב שכתב יחיא בן סאלם לקרוביו שבעיר צעדה הצפונית בח' בשבט תש"ו (10 בינואר 1946):

ומענין א"י [ארץ ישראל] אודיע לכם שהיא ארץ טובה ורחבה לא תכ"ב [תחסר כל בה]. ומענין המצב שלנו, אודיע לכם שאנחנו עובדים בחקלאות בפרדסים כל אחד מקבל פ' קרוש - תעלה על תימן ה' ריאל.⁵⁹ והעבודה ח' שעות והנשים עובדים בבתים של אשכנז ומקבלים כסף כמו האנשים ויותר. אבל הכל ביוקר, לפי שכל היהודים מתענגים ואוכלים מכל טוב לא כמו תימן פת חרבה. הַטָּה בא"י אינה נחשבת מרוב הפירות בא"י. ואודיע לכם שהתרנגולת בא"י מולידה ב' ביצים והפרה חולבת דו"ד בבוקר ודו"ד בערב ית'ב'ה [יתברך השם]. הפה אינו יכול לספר לכם בשבחי א"י.⁶⁰

57 על פעילות זו ועל היחסים המתוחים בין יושבי המחנות להנהלת המחנה שהפגינה יחס פטרנליסטי נוקשה כלפי העולים, אורחות חייהם וציפיותיהם, ראו: Parfitt, *The Road to Redemption*, pp. 109-112, 105-99; Iraqi Klorman, *Traditional Society in Transition*, pp. 162-160; אסתר מאיר-גליצנשטיין, *יציאת יהודי תימן: מבצע כושל ומיתוס מכונן*, רסלינג, תל אביב 2012, עמ' 82-97.

58 עראקי קלורמן, *יהודי תימן*, ג, עמ' 373-375.

59 לפי המכתב, שכר יום עבודה בארץ ישראל שווה ערך לחמישה ריאלים (המטבע התימני). סכום זה גבוה בהרבה מהשכר בתימן. לשם השוואה, בשנות הארבעים היה השכר הממוצע בתימן ריאל אחד לשלושה או ארבעה ימי עבודה. ראו: Parfitt, *The Road to Redemption*, p. 105.

60 Wolf Leslau, 'Contemporary Yemenite Letters', *Jewish Social Studies*, The Joshua Starr Memorial Volume, 5 (1953), pp. 254-255.

תקופת מדינת ישראל, 1948-2018

במחקריי הקודמים עמדתי בהרחבה על ההגירה מתימן לאחר הקמת מדינת ישראל. בשל קוצר היריעה, ובשל טענתי כי ההגירה בתקופה זו מסמנת את שיאו של תהליך שהחל במאה ה-19, שהוא עיקר מאמרי, נושא זה יידון כאן רק בתמצית.⁶¹ מכל מקום, לאחר הקמת מדינת ישראל הוסר המחסום העיקרי לעלייה: התלות ברישיונות עלייה. בשנת 1948 נמנו במחנה חאשד, שקלט את המהגרים מתימן, 3,881 נפש. לישראל הגיעו ידיעות על המצב הקשה במחנה, והארגונים של יוצאי תימן לחצו על מוסדות המדינה להעלות את יושביו לישראל. עקב זאת, ביוני 1948 החליטה מחלקת העלייה של הסוכנות לאשר ל-2,000 מיושבי המחנה להיכנס לישראל. ב-12 בדצמבר 1948 החל מבצע הטסתם של שאר היהודים ממחנה המעבר (חאשד) לישראל. עד אמצע חודש מארס יצאו מעדן לישראל בטיסה 5,207 מיהודי תימן שהמתינו שנים להזדמנות לעלות לארץ. נוסף על כך, מתחילת חודש מארס עד תחילת חודש מאי 1949 טסו לישראל 1,779 מהיהודים תושבי העיר עדן. מחנה חאשד התרוקן לגמרי ונסגר, ועמו נעלמו משטחי המושבה הבריטית אלפי יהודים שהיו 'תקועים' במקום, חלקם משנת 1943.

לקראת היציאה הגדולה מתימן, אמאם אחמד עלה לשלטון במארס 1948, ובתחילת חודש מאי 1949 הודיע שכל יהודי החפץ בכך יכול לצאת מתימן (בתנאי שקודם לכתו ימכור את ביתו ושאר רכושו). האמאם לא דרש מהיוצאים מס כלשהו או היטל.⁶² הידיעות על ההיתר הרשמי לצאת, ושמועות שהגיעו לקהילות היהודים ברחבי המדינה שמדינת ישראל עומדת לארגן מבצע הטסה גדול שיביאם לישראל (חלקן ניזונו מפעילות יוסף צדוק, שליח הסוכנות),⁶³ גרמו להמוני יהודים להתארגן ולנוע לעבר עדן. גורמים בישראל החלו להתכונן

61 כמה עבודות מחקר עסקו בהגירה-עלייה מתימן לישראל, למשל: Parfitt, *The Road to Redemption*; Eraqi Klorman, *Traditional Society in Transition*; Ari Ariel, *Jewish-Muslim Relations and Migration from Yemen to Palestine in the Late Nineteenth and Twentieth Centuries*, Brill, Leiden & Boston 2014; עראקי קלורמן, יהודי תימן, ג; מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן. אציין כמה חיבורים המתעדים את התקופה מפי משתתפיה הפעילים: שלמה ברר, על כנפי נשרים: סיפור מבצע 'מרבד הקסמים', מסדה, תל אביב תש"ו; שלום בני משה, במסילה נעלה, הוצאת המחבר, רחובות תשמ"ח; יוסף צדוק, בסערות תימן, עם עובד, תל אביב תשמ"ט; שלום מנצורה, עליית מרבד הקסמים: תיאור העלייה הגדולה של יהודי תימן (ערך משה גברא), המכון לחקר חכמי תימן, בני ברק תשס"ג.

62 מכתבו של חיים הלוי ליחיאל כסאר, י"ז אייר תש"ט; מרדכי יצהרי, הייתי בן ערובה בתימן, הוצאת אדמור, ראש העין תשמ"ט, עמ' 241-242; על הרקע להחלטת אמאם אחמד ראו: עראקי קלורמן, יהודי תימן, ג, עמ' 378-380.

63 צדוק, בסערות תימן.

להגירה גדולה מתימן, וארגון הג'וינט פתח במשא ומתן עם ממשלת ערן כדי לפתוח מחנה מעבר לעולים בכוח. הבריטים הסכימו להקים בתחומי הפרוטקטורט מחנה זמני בעבור 1,000 בני אדם לכל היותר.

ביוני 1949 הוקם מחנה מעבר חדש שנקרא גם הוא מחנה גאולה, ליד מחנה חאשד-גאולה, שפורק בידי הבריטים בחודש מאי (1949). המחנה פעל עד 24 בספטמבר 1950, אז הסתיים מבצע הרכבת האווירית שהטיסה את העולים לישראל. מקימי המחנה הועידו אותו לכ-700 איש, כמספר הנפשות שיגיעו מתימן, לפי הנחתם, בכל חודש מחודשי פעילותו. בספטמבר 1949 נמנו במחנה המעבר, שנועד לאכלס עד 1,000 איש, כ-13,000 בני אדם! ארגון הג'וינט, שטיפל בסידורי הסעתם של היהודים מערן לישראל, לא היה ערוך לנהירה הגדולה. העולים נאלצו להמתין ליציאתם לישראל בתנאים קשים מאוד שגרמו לתחלואה רבה ולתמותה.⁶⁴

סיום מבצע העלייה הגדולה מתימן. בין יוני 1949 לספטמבר 1950 עזבו את ערן לישראל 41,914 יהודים. כזכור, בין דצמבר 1948 למארס 1949 טסו לישראל 5,553 יהודים. עליהם נוספו 1,770 מיהודי ערן שנסעו לישראל בין החודשים מארס ומאי 1949. מספר היוצאים מדצמבר 1948 עד תום הרכבת האווירית לישראל התקרב ל-50,000 איש בסך הכול. את המבצע כולו ארגן הג'וינט במימון יהודי ארצות הברית.

הנשארים בערן. ביטחונם של יהודי ערן ביכולתם להתקיים בשלווה בחסות הבריטים החל להתערער בתחילת דצמבר 1947. מיד לאחר החלטת האומות המאוחדות ב-29 בנובמבר 1948 על חלוקת ארץ ישראל והקמת מדינה ליהודים בצד מדינה ערבית פלסטינית, הוכרזה בערן שביתה לאות סולידריות עם הערבים הפלסטינים. השביתה התפתחה להתפרעויות אלימות נגד היהודים ואלה נמשכו שלושה ימים. במהלך האירועים האלימים נהרגו בעיר ערן 76 יהודים, עוד שש גופות (כנראה של יהודים) לא זוהו וכ-80 איש נפצעו. גם בעיירה שיח' עות'מאן שבתחום הפרוטקטורט הבריטי נהרגו כ-15 יהודים ונפצעו כ-40 יהודים. הרס רב נגרם לרכוש של יהודים.⁶⁵ אירועים אלה זעזעו את הקהילה היהודית ותרמו לרצון חבריה לעזוב. כאמור, בשנים 1948-1950, עם העלייה הגדולה מתימן דרך ערן לישראל, רובם היגרו לישראל. מקהילה בת כ-4,500 נפש בשנת 1946 נותרו בערן כ-1,100 בעלי אזרחות בריטית, רובם בעלי נכסים ועסקים, שלא הורשו להוציא את הונם לישראל.

64 על תנאי החיים הקשים מנשוא במחנה ועל תפקודו הלקוי של הג'וינט ראו: מאיר-גליצנשטיין, יציאת יהודי תימן, עמ' 163-197.

65 על הפרעות ביהודי ערן, הרקע להן ותוצאותיהן ראו: אהרונ, יהודי ערן, עמ' 311-365; עראקי קלורמן, יהודי תימן, ג, עמ' 365-367.

בתחילת שנות החמישים החלו יחידים ומשפחות שנשארו בעדן להגר ללונדון, תחילה לשם מסחר ובהמשך כדי להשתקע. הקבוצה שהתבססה בלונדון משכה אליה עוד יהודים עדינים – מעדן ומישראל – ובשנת 1964 הם ייסדו את 'קהילת יהודי עדן – לונדון', ארגון שתמך בפעילות קהילתית ענפה.⁶⁶ ובעדן, במחצית השנייה של שנות החמישים הלך והתעצם המאבק לסילוקה של בריטניה מהמושבה ומאזורי הפרוטקטורט. המאבק הלאומי בבריטים, שלוהה בשביתות, בהפגנות ובפעולות לוחמה, כוון גם נגד המיעוטים, היהודים והיהודים בעיקר. ערב מלחמת יוני 1967 גברה העוינות כלפי היהודים וכ-300 מהם עזבו את המושבה לישראל ולאנגליה. תוצאות מלחמה זו העצימו את גילויי הזעם נגד היהודים עד כי היה חשש לשלומם. ב-19 ביוני הטילו הבריטים עוצר על עדן, אספו את היהודים שנתרו, כ-150 נפש, והובילו אותם לשדה התעופה. חלקם הוטסו לישראל וחלקם לאנגליה. בתחילת נובמבר 1967 התפנו הבריטים ותקופת הקולוניאליזם בעדן, שנמשכה 129 שנים, הגיעה לקצה. מיד אחר כך קמה הרפובליקה של דרום תימן. כך, עם עזיבת הבריטים חדלה הקהילה היהודית של עדן להתקיים.⁶⁷

הנשארים בתימן. עד סוף 1950 יצאו רוב היהודים מתימן, אך כמה אלפי יהודים בחרו להישאר. במחצית השנייה של שנות החמישים, הסוכנות היהודית שיגרה מעדן שליחים מוסלמים לתוך תימן כדי לעודד את הנשארים לצאת ולבוא לישראל. ואולם מכתבים ששלחו היהודים, בעיקר מיישוביהם בצפון תימן, ביקשו שלא להטריד אותם בבקשות לעזוב את מולדתם. מדבריהם עולה כי סירובם להגר נבע מאי-הרצון לעקור את מושבם ממקום הולדת מוכר ונוח ולעבור לארץ זרה, מהיסוס לוותר על רכוש, מידיעות על אופייה החילונית של מדינת ישראל שעוררו ספק באשר לאפשרות לקיים בה את מצוות הדת כהלכה, ומהדאגה ממצב מתמשך של מלחמה ושל חוסר ביטחון בישראל. בכל זאת, בשנים 1951-1962 נמשכה בקילוח דק ההגירה מתימן לישראל, ובמהלכה היגרו כ-1,300 יהודים.⁶⁸ לאחר ההפיכה הרפובליקנית בשנת 1962 וסילוק השלטון האמאמי, נאסר על היהודים לצאת מהמדינה. רק בשנת 1991 התירו שלטונות תימן ליהודים להגר, ובמהלך שנות

66 על הגירת יהודים מעדן לאנגליה משנות החמישים ואילך ופעילות הקהילה העדנית שם, ראו: Jacob Tobi, *West of Aden: A Survey of the Aden Jewish Community, Association for Society and Culture*, Netanya 1994, pp. 179-306.

67 אהרונים, *יהודי עדן*, עמ' 375-383; ובהרחבה: Ahroni, *The Jews of the British Crown Colony*, pp. 234-244.

68 על ההגירה בשנות החמישים ותחילת שנות השישים, בחירתם של יהודים להישאר בתימן, מוסלמים שנשלחו על ידי הסוכנות לעודד הגירת יהודים מתימן, ושליח יהודי אחד (בדצמבר 1957) וכישלון שליחותו, ראו בהרחבה: Reuben Ahroni, *Jewish Emigration from the Yemen: Carpet without Magic*, Routledge, Richmond 2001, pp. 9-82. **1946**, הצאת המחבר, חולון תשמ"ה, עמ' 223-236; בר מעוז, *האמת הנעדרת*, עמ' 22-32.

התשעים כמה מאות באו לישראל. יהודי תימן משכו את תשומת לבם של חסידי סאטמר, וכבר בשנות השמונים הם פעלו בתימן, הפיצו ספרי קודש ותשמישי קדושה. בשנות התשעים הם שלחו לתימן שליחים כדי לשכנע יהודים שלא להגר לישראל אלא לשלוח את ילדיהם להתחנך במוסדות החינוך של החסידות בארצות הברית. כמה יהודים שלחו את ילדיהם והיגרו אחריהם לארצות הברית. יש לציין כי יציאת היהודים מתימן בעת הזאת (שנות התשעים) לא הייתה תוצאת הפעילות המדינית של מדינת ישראל ושליחיה, כי אם תוצאת מעשי השתדלות מוצלחים של קהילת מהגרים ותיקים יוצאי תימן בארצות הברית שהשכילה לגייס תמיכה למהלך בזרועות הממשל האמריקני ואצל רשויות השלטון בתימן.⁶⁹ המצב הפוליטי הפנימי המערער בתימן למן שנת 2004, משהחלו המאבקים בין החות'ים בצפון המדינה (שם התרכזו רוב היהודים) ובין הממשל המרכזי, גרמו לכך שבסוף העשור הראשון למאה ה'21 רוב היהודים עזבו את תימן והיגרו לישראל, אחרים פנו לארצות הברית ולאנגליה. כיום נותרו בתימן, הנתונה במלחמת אזרחים, כמה עשרות יהודים, רובם בצנעא.

סיכום

מאמרי מבקש למקם את ראשית ההגירה של יהודים מדרום חצי האי ערב בהקשר הכללי של תנועות ההגירה שהתחוללו במאה ה'19 ובתחילת המאה ה'20, ולהסביר את תופעת ההגירה הזאת כמורכבת, שכמה וכמה גורמי שיבוש תרמו במשולב להתהוותה. תנועת ההגירה של היהודים מדרום חצי האי ערב מוצגת כתוצר לוואי של חדירת המעצמות לאזור, של בריטניה לעדן, ובעיקר של הפיכת תימן לחלק מהאימפריה העות'מאנית. זאת ועוד, הדיון מראה שהמקרה של יהודי תימן אינו תואם את סיפרי העל הציוני המתאר את תהליכי ההגירה מארצות האסלאם כנרטיב כמעט אחיד הנגזר מתמורות פוליטיות במאה ה'20, מהסכסוך היהודי-פלסטיני על ארץ ישראל ומהזיקה לחזון הציוני-לאומי. כפי שהוזכר למעלה, עד הקמת מדינת ישראל לפחות, בתימן לא היה משקל רב לרעיונות הלאומיות החילונית של התנועה הציונית. ואולם הקשר הדתי העז של יהודי תימן לארץ ישראל ואף תקוות משיחיות שבאו לידי ביטוי בלאומיות מסורתית היו בעלי משמעות עמוקה כדי להפוך את ארץ ישראל ליעד הגירה מועדף.

הגירתם של היהודים מתימן מסורטטת במאמרי כתהליך מתמשך שראשיתו בסוף המאה ה'19, תהליך שעוררו גורמים גלובליים והשפעותיהם הפוליטיות והכלכליות. למגמת ההגירה

69 בר מעוז, שם, עמ' 95-181; וכן: Hayim Tawil with Steven Miodownik, and contributions by Pierre Goloubinoff, *Operation Esther: Opening the Door for the Last Jews of Yemen*, Belkis Press, New York 1998.

תרמו עימותים צבאיים, אסונות טבע ובעיקר תנופה של תהליכים כלכליים שחיברו את תימן לכלכלה העולמית וערערו את התשתית הכלכלית המסורתית של היהודים שנשענה על המלאכות ועל משק תעשייתי ביתי זעיר. יהודים שאיבדו את מקור פרנסתם או נקלעו למחסור בשל התנאים המדיניים והאקולוגיים נדחפו לעזוב את תימן ולחפש פתרון למצוקתם באתרים קרובים ורחוקים, ובהם מזרח אפריקה, מצרים והודו. השתלטות העות'מאנים על תימן במחצית השנייה של המאה ה־19 פתחה בפני היהודים את ארץ ישראל כיעד הגירה אטרקטיבי וריאלי והאיצה את מגמות ההגירה אליה. המהגרים היהודים בארץ ישראל שמרו על קשרים עם קהילות המוצא והמריצו את קרוביהם ומכריהם להצטרף אליהם. לתימן זרמו ידיעות טריות על תנאי חיים טובים יותר מאשר בתימן, על זכויות אזרחיות שלא היו מוכרות בתימן, על שכלולים מודרניים ועל ההתפתחויות המדיניות. הרצון להתאחד עם קרובים והשאיפה לשפר את איכות החיים עודדו מאוד את ההגירה לארץ ישראל. המהגרים שהגיעו מצאו רשת חברתית תומכת של מכרים מיישובי המוצא וכן ארגונים אזרחיים של יוצאי תימן – כולם שימשו סוכני קליטה שגם זירזו מהגרים פוטנציאליים לקום ולבוא.

לתמורות המדיניות באזור הייתה חשיבות עליונה בקביעת ממדי הגירה זו – התנעתה בתקופה העות'מאנית, האטת תנועתה בתקופת המנדט הבריטי והאצה שלה לאחר הקמת המדינה. שלל הגורמים שהוזכרו למעלה התעצמו בשנת 1949 עם הבשלתם של תהליכים שהולידו את היציאה הגדולה של יהודי תימן ואת עקירתה מרצון של הקהילה, כמעט בשלמותה, ובואה לישראל. בה בעת, היו יהודים שהמשיכו לראות את חצי האי ערב ואת המדינה המוסלמית שבה נולדו וחיו מדורי דורות כמקומם הטבעי, ובחרו להישאר. הקהילה היהודית בעדן חדלה להתקיים עם נסיגתם של הבריטים ב־1967, ואילו היהודים בתימן – כאשר התאפשר להם לצאת בשנות התשעים של המאה ה־20, בייחוד עם הידרדרות המצב הפנימי בתחילת המאה ה־21 – ראו בהגירה אפשרות מעשית ורצויה. מרביתם באו לישראל, חלקם ראו בארצות הברית ובאנגליה יעדי הגירה אטרקטיביים יותר, ולשם היגרו.